

तद्विजयारम्भः

श्रीतद्विजयारम्भः

आशा शरद्वर्ष

1.435

ASHA ARCHIVES

४ मरुतो मयो देवा मे मय इति पञ्चमी यरा इति षष्ठीति पक्षे यस्य द्वित्वं ह लोपमां यनिलोपः वा स्यात्
४ इत्यसतिलोपे द्वित्वे वसति त्रियं रूपम् ॥ असतिलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्वियम् द्वित्वाभावे लोपेव
४ सति रुक्यम् ४० ॥ ११ ॥ ४६

श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थानां प्रथमाह ॥ इदं अधिक्रीयते प्रादिश इति पाठः ॥ प्रादी व्यतोऽणः तेन दीव्य
तीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ अश्वोऽणः प्राप्ता प्रादी व्यती पेषर्थेषु ॥ अश्वपतेतरपत्या
दि आश्वपतम् ॥ गणपते ॥ इत्यदित्यादित्यपत्सु नरपदास्यः ॥ प्रादी व्यती पेषर्थेषु ॥ इतिरपत्यादि
इत्यः ॥ अदितेरदित्यस्य वा ॥ आदित्यः प्राजापत्यः ॥ देवाद्यत्रत्रो ॥ देव्यं देवं च हि वदित्वलोपो यज्च ॥
वाह्यः ॥ ईकक्क ॥ कितिच ॥ तद्विते अचापादेरचो हृदि ॥ वाहीकः ॥ गोरजादिप्रसङ्गे पतः ॥ गोरपत्यादि
गव्यम् ॥ उत्सादिभ्यो ॥ ज ॥ ओत्सः ॥ इत्यपत्यादिविकारजासाधारणाः ॥ यप्रत्ययाः ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्
त्रौ भवनात् ॥ धास्यानां भवन इत्यतः प्रागे चर्थेषु ताभ्यामेतौ स्तः ॥ स्त्रेणः ॥ योस्त्रः ॥ नस्यापत्यं ॥ षष्ठ्यन्तात्कृत
संधेः ॥ समर्थोऽपत्यर्थे उक्ता वक्ष्यमाणश्च प्रत्यया वासुः ॥ ओर्गुणः ॥ उवर्गोऽतस्मिन्मस्य गुरास्तद्विते

ओरोदितिवक्तव्येगुणोक्तिः संजातसर्वकोविधिरनित्यइतिज्ञापयितुं नेनसापेभुवमित्यादिसिद्धं
उपगोरपत्यमौपगवः आश्वयतः दैत्यः ओत्सः स्त्रेणाः यौत्सः अपत्यं यौत्रप्रभृतिगोत्रम् अ
पत्यत्वेनविवक्षितं यौत्रादिगोत्रमंज्ञं स्यात् एको गोत्रे गोत्रे एकस्य प्रत्ययः स्यात् उपगोर्गोत्राप
त्यमौपगवः गर्गादिभ्योपज गोत्रायसे गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः वात्स्यः यत्रत्रोश्च गोत्रेपचजन्त
मत्रजन्तदवयवयोरेतयोर्लुक्कृतकृतवद्वेनतुस्त्रिषां गर्गः वत्साः गोत्रे लुगवि अजादौ प्राह
व्यतीयेविवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याः लुक् स्यात् गर्गाणां छात्राः वक्ष्यमाणो वृद्धाच्छः आपत्यस्य
चतुर्द्वितेनाति हलः परस्याः पत्यपस्यलोपद्वितेनत्वाकारे गार्गीयाः आत्किम् गार्गीयणाः प्रा
ह्यतीयेकिं गर्गभ्योहितं गार्गीयम् अचिकिं गर्गभ्य आगतं गर्गरूप्यं जीवतितुवंश्येयुवा वंश्ये

पित्रादौ जीवति यौत्रादेर्पदपत्तं चतुष्पादित द्युवसं जमेव स्यात् गोत्राद्यस्त्रिपां पूययसे विवक्षिते गो
त्रप्रत्ययात्तादेव प्रप्रयः स्यात्स्त्रिपांतु न पुवसं ज्ञा पत्रिचोच्च गोत्रे यौपजिज्ञोत दत्तात्सक आपनेयीनी
पियः फटखछं प्रत्ययादीनां प्रत्ययादेः फस्त्रापनदस्परायस्वस्पर्हं छस्पर्हं घस्पर्हं यस्पर्हं
गस्पर्हं यस्पर्हं गागर्पावणः भतरज अयत्तये दाक्षिः वाहादिभ्यश्च वाहविः ओरुलोमिः ओ
रुलोमी लोहोपत्येषु वरुषकारे वक्तव्यः वाहादिनोपवादः ऊरुलोमाः आकृतिगणोः पंः अनृष्या
नंतय विहादिभ्यो जन्ते वानृषपस्तेभ्योः पत्येऽनृष्यतु गोत्रे विदस्य गोत्रे वैदः वैदोः वादोः यौत्रः यौत्रो य
ज्जोश्चेति सूत्रे मवराध्यापप्रसिद्धं गोत्रं तेनेहनः यौत्राः एवं दौहित्रादयः शिवादिभ्योः राणा भयत्ये
शैवः गोगः नृष्यन्धकरस्मि कुरुभ्यश्च नृषिभ्यः वासिष्ठः वैष्णमित्रः अंधकेभ्यः स्वाफल्कः ह

सिम्भः वासुदेवः कुरुम्भः नाकुलः साहदेवः मातुः संख्यासंभद्रपूर्वीयाः संख्यादिपूर्वस्यामात
एरुस्पृष्टादेशः स्यादणप्रत्यपञ्च द्वैमातुरः सामातुरः भाद्रमातुरः स्त्रीभ्योऽकः स्त्रीप्रत्यपाने
भ्योऽकः वैभ्योऽकः कस्यापाः कनीनचः चादणः कानीनोव्यासः कर्णश्च राजश्चसुराघत् राजो जाता
वेव येचाभावकर्मणोः पादौतद्विभक्त्या स्यान्नतुभाषकर्मणोः राजश्च जातावेवेति किं अन
प्रकृताणिपरेः राजनः ऋषयः क्षत्रादूयः क्षत्रियः जातावित्तेवः क्षत्रिरभ्यः खेतादिभ्यश्च
कः ऋषेकः अंगारस्यस्तेकादेशः खैतिकः गोत्रेकुजादिभ्यश्च ज्ञातञ्च जोरस्त्रियो
ज्ञातवाविभ्यश्च जन्तेभ्यश्च वायेभ्यः प्रत्यपः स्यात् कौजापयः कौजापयोः बहुतेषुवक्षते
वाध्रापयः नडादिभ्यः फक् गोत्ररत्तेवः गात्रापनः चारापणः अनतरोनादिः अत्रादिभ्यः फज्

मस.

३

गोत्रे. भाष्यापत्र. इतश्चाभिज. इकारात्तात्पर्योपत्ये रक्तनिर्वृतात्. दोलेपः नैधेयः. भात्रेयः.
भात्रेयो. अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठागोतमाहि. रोभ्यश्च. राभ्योगोत्रप्रत्ययस्य तत्कृतवदने सुक्सात्रतुस्त्रि
पा. अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः. संगिरसः शुभ्रादिभ्यश्च. रक्त्वादपत्ये. शौभ्रेयः कल्पाणा
दीनामिनः. स्याद्दृक्च. कल्पाणिनेयः. बांधकिनेयः कुलदापावा. इन्द्र. मात्रं विकल्पाते दृक्. क
नित्यः पूर्वगौव. कौलटिनेयः. कौलटेयः सतीभिषुकत्रकुलदा. चटकापोरेरक्. चटकादिति
वाच्यम्. प्रातिपदिकग्रहणोक्तिविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सिध्यति. चटकस्य चटकापावापसं
चारकैरः स्त्रियामपत्ये सुवक्तव्यः. तयोरेव स्त्रियस्य चटकाः गौधेरः शुभ्रादिवाङ्दृक्. गौधेयः श्च
द्राभ्योवा. अहहीनाशीलहीनाश्च शुद्रास्त्राभ्योवाङ्क्. पक्षे दृक्. काणोरः. काणोयः दासेरः

रामः

३

जोधावाङ्क

दासेपः पितृसुषुम्भेण अणपेववाहः पैतृष्वस्त्रीपः वक्तृलोपः पितृष्वसुलोपो वक्ति अतएवता
 पकाडूदक् पैतृष्वसेपः मातृष्वसुषु पितृष्वसुर्पदुर्जंतदस्मापिस्मात् मातृष्वस्त्रीपः मातृष्वसे
 पः कुलाज्जवः कुलीनः तदेतादपि उजरसूत्रे अर्धवपरादिति लिङात् आद्यकुलीनः अर्धवपरा
 दमतस्मात्पदुक्त्रौ कुलादित्येव पक्षेवः कुल्यः कौलेयकः कुलीनः सहाकुलादजवत्रौ वा
 स्तः पक्षेवः माहाकुलः माहाकुलीनः महाकुलीनः दुष्कुलाडूदक् वा पक्षेवः दोष्कुलेपः
 दुष्कुलीनः स्वसुषुः स्वस्त्रीपः भ्रातृव्यचः चाच्छः भ्रातृव्यः भ्रात्रीपः मनोजातावच्यतौषुक् समुदा
 यायीजातिः मानुषः मनुष्यः तक्षोगोणपसेरव्यानम् षपूर्वहंधतराजामणि एवापणितद्वितेः नौका
 रलोपः ताक्षगः तिकादिप्यः पिज्जः नैकायनिः वृद्धिर्प्याचामादिस्तद्वहं यस्य समुदायस्याचं मध्ये

मम.

४

आदिर्वहिस्रहसंज्ञे स्यात्. उहीचोहृद्गोत्रात्. आस्रगुप्तापनिः प्राचांत आस्रगुप्तिः प्राचामहृद्
 त्विहृत्. लुचकापनिः जनपदशब्दात्. त्रिपादश्च. जनपदश्च त्रिपयोर्वाचकादत्रपत्ये. पांचालः
 क्षत्रियसमानशब्दात्. जनपदाजस्य राजस्यपत्यवत्. पञ्चालानां राजा पाञ्चालः पुरोरणः पौरवः पां
 दुर्यणः पाण्डुः. हृद्देकोशत्वात्. दाज्जः हृद्गात्. आंवयः. इत्. आवंत्यः कौसाल्यः. अजादस्या
 पत्ये. आजाघः कुरुनादिभ्योऽपः कौत्यः नैषधः तेतडाजाः. अत्रादपस्तडाजसंज्ञाः स्मः. तडाजस्यव
 द्भुतेनैवास्त्रिपाम्. बहुष्वर्थेषु तडाजस्यलुक्. तत्कृतवहुत्वेन तु स्त्रिपांः पञ्चालादस्यादि. कंवोजालुक्.
 कंवोजः कंवोजौ. कंवोजादिभ्यश्चतिवक्तव्यम्. चोलः शकः केरलः पवनः. अणिपो. नार्षयोर्गुप्तो ज
 मपोः ष्यङ्. गोत्रे. आदीनामेत्यमुत्तमं. तस्य समीपमुपो जमं. गोत्रेपावतित्रौविहितौ. अनाथैर्तदेतपो

रामः

४

गुरुपोत्तमपोः प्रातिपदिकपोः स्त्रियां ष्यञ्देशः यङ्. श्राप-कुमुदगंधेर्गीत्रायत्तं स्त्री कौमुदगंधा-वा
 राद्या-अनार्षपोः किं वासिष्ठी-गुरुपोत्तमपोः किं-भौषगवी-गोत्रे किं-अहिष्त्रेजाता-आहिष्त्री-इ
 ति अपत्याधिकारः ॥ तेन रक्तां रागात्-कषापेण रक्तं वस्त्रं काषापे-मास्त्रिष्टं-रागा किं-देवदत्तेन रक्तं
 वस्त्रं-लाक्षारोचनाङ्कक-लाक्षिकः-रौचनिकः-शकलकर्हमाभ्यामुपसंख्यातः-शकलिकः-का
 र्हमिकः-नील्याभन-नील्या रक्तं वस्त्रं नीलम्-पीताभन-पीतकं-हरिद्रामहारजनाभ्यामन्-हारीद्रं
 माहारजनम्-नक्षत्रेण पुक्तः-कालः-तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि पत्योपः-पुष्येण पुक्तं पौषं-भद्रः-पुष्य
 विशेषे-पूर्वेणाविहितस्य पुष्येष्टा-रागात्मकस्य कालस्यावांतरविशेषश्चेन्न गम्यते-अष्टपुष्यः
 दृष्टं सामः-तेनेमेव-वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम-वामदेवाङ्गङ्गङ्गौ-वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं-प

मस.

५

रिहतीरथः वसुः परिहतीवास्त्रोरथः तत्रोद्धतममत्रेभ्यः शरावेउद्धतः शारावओद्धतः संस्कृतं भक्षोः स
सम्पन्नारणस्यात्संस्कृतेः यैपत्संस्कृतं भक्ष्याष्टुतेसुः भ्राष्टेषु संस्कृताभ्राष्टाभक्ष्याः प्रुलोखाद्यत
भरणोपवादः प्रुमे संस्कृतं प्रुम्यं मां संः उत्तमः दष्टकः दधिसंस्कृतं दाधिकंः सास्मि सौर्णो मासीति
इति शब्दात्संज्ञापामितिलभ्यते यौषी यौर्णो मासी भस्मि सौ यौ मासः साः स्य देवताः इन्द्रो देवताः स्येन्द्र
हविः पाशुपतं वार्हस्यसं तज्यमान इव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मंत्रस्तुमाच संज्ञो मंत्रः कस्येत् कश्
हृस्वरकारः स्यात्प्रपसं निपोगेन पस्पेतिलोपात्तादिबुद्धिः को ब्रह्मा देवता स्य कापं हविः श्री
देवताः स्य प्रापम प्रुक्रा दूधनः प्रुक्रिपं सोमा दूधण सौम्यं वाप्युत पिबुससो पत् वापव्यं आत
व्यं रिः आतः पस्पेतिलोपात्तादिबुद्धिः को ब्रह्मा देवता स्य कापं हविः श्री

रामः

५

धाञ्चव. चाघत्. चावाएयिवीपं. चावाएयिव्यं. अनासीरीपं. अनासीर्ये. महाराजप्रोष्ठपदाहुन्. मा
हाराजिकं. मौएपरिकं. देवाताहृदेव. अत्रपूर्वोत्तरपदयोराद्यचोर्हृत्तिजितितिकितिव. आगिरमा
हृत्ते. नेरुस्परस्य. सोमेद्. परस्यकिं. सेंदानः. दीर्घाच्चवस्यास्य. नहृद्भिः. सेंद्रावरुणः. दीर्घात्किं.
आगिरवारुणीमनिष्ठाहीतपितृव्यमातुल्यमाताव्यहपितामाहाः एतेनिपात्यन्ते. पितृभ्रातापितृव्यः
मातृभ्रातामातुल्यः मातुः पितामातामहः पितुः पितापितामहः तस्यसमूहः. काकानांसमूहः. काकंभि
श्चादिभ्योः ए. भैक्षम्. गर्भिणीनांसमूहो गर्भिणीः. इहभस्यादृतिपुंवभ्यावेकते. इतरापनेपत्ये. अ
नपत्यार्थः. गिरन्महता. तेननस्तद्वितरतिदित्योपोनः. पुवतीनांसमूहोपौवनः. शत्रंतादनुदात्तादेरत्रिपौ
वते. गोत्रोक्षोष्टोरभ्राजराजसराजपुत्रवत्समतुष्याजाहुन्. लुचुकापनीनांसमूहो लौचुकापनकः.

म.त.

६

श्रीक्षकैर्यादि. आपत्यस्येवेति पलोपेयात्. प्रहृत्वा केराजयमनुष्यपुत्रः राजमकै. मानुष्यकै. वृद्ध
वेतिवक्तव्यं. वार्हकै. कैराद्यन्त्र. चाहुत. कैदार्य. कैराकै. गणिकापापञ्चवक्तव्यः गणिकपं. वृत्तवा
चिनश्च. चातेरादपि. कवचिन्मसमूहोकावचिकै. कैदारिकै. सामजन्त्रेधुम्पस्तत्. नामता. जनता. वे
धता. तलेतंस्त्रिपं. गजसहायाभ्यांवेतिवक्तव्यं. गजता. सहायता. अहः. स्वः. क्रतोः. अहीनः. अचिन्त
हस्तिधेनोष्टक. रसुसुक्तोताकः. रसउसरउक्तततरेतातरस्यव्यक्तः. साक्तकै. हास्तिकै. धैरुकै.
केशाश्याभ्यां पञ्चावमतरस्याम्. पक्षेरागौः. केशपं. केशिकै. अश्लीपं. आश्वं. पाशारिभ्योपः. पा
शपा. तपा. धृष्या. धृष्या. वया. चात्या. खल्यगोस्यात्. खल्या. गव्या. रथ्या. रविवक्तव्यचश्च. खल्यारि
भ्यः कमात्सु. खलिनी. गोत्रा. रथकद्या. खल्यारिभ्यरिर्वक्तव्यः. जाकिनी. कुटुंबिनी. आकृतिगणोपं.

रासः

६

तरस्यां प्रहरणमिति क्रीडापाठाः दण्डः महारणमस्यो क्रीडापां दारुता मौहा वन्नः सास्यां क्रियेति जं
घञ्जन्ता क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जः प्रत्ययः एतेन तिलस्य पाते च अनयोर्मुस्या
तत्र प्रत्यये परे पातशब्दे उच्चार्य दे एतेन मितामृगपा तैल्ये पाता स्वधा एतेन तिलस्य किम् दण्डपातो
स्यो दण्डपातातिथिः तदधीते तद्दे नद्याभ्यां पदा ज्ञाभ्यां पूर्वौ तुताभ्यामैच् पदांताभ्यां पचाभ्यां परस्य
नट्टिः किन्तुताभ्यां पूर्वौ कमादैवाकागमौ लः व्याकरणमधीते वेज्जिवावैपाकरणः क्रमादिभ्यो वृत्
क्रमकः पदकः शिक्षकः मीमांसकः क्रतुव्यादिसूत्रांताद्दकः क्रतुविशेषवाचिनामेवेह मह
राम तेभ्यो मुख्यायेभ्यो वेदितरित्प्रतिपादकं यथपरेभ्यस्तद्धेतुः आग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः
इत्येसां विशेषः तद्वत्क्षणापरोमेयविशेषो लक्षणापोवयम् तदधीते वेदवा ओक्थिकः मु

मतः

७

रथार्थान्वयशब्दादृक् भगोनेष्यते नैपापिकः वार्तिकः श्लोकापतिकः सूत्राज्ञातु अकम्पादेरेवे
ष्यते सांग्राहसूत्रिकः अकम्पादेः किं कल्पासूत्रः विद्यालक्षणकल्पाज्ञाज्ञेतिवक्तव्यम् वापसविधि
कः गोलक्षणिकः पाराशरकल्पिकः अंयसेत्रधर्मत्रिपूर्वादिद्याज्ञाज्ञेतिवक्तव्यम् आंगविद्यः
शास्त्रविद्यः धार्मविद्यः त्रिविधाविद्यात्रिविद्याज्ञातमधीतेवेतिवाज्ञेविद्यः तदस्मिन्नस्तीतिदेशोतेना
मि उद्वंराः संतस्मिन्दे शो ओद्वंरादेशः जेनाविर्हजेः कुशावेननिर्हजाकोशावीनगरी तस्यनि
वासः शिविनोनिवासोदेशः प्रोवः अदूरभक्षु विदिशापा अदूरभवंवैदिशम् वृत्त्यगाकरजिल
से विरट्तापपक्क कि विज्जककठकोः रीदगाकशास्वदपकुमुदकाशरशमेक्षाएम्सस्विसंका
सवजपक्षकर्णीसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुरादिभ्यः सत्पदशभ्यः सत्पदशकमात्स्युचातुरध्याः

रामः

७

अरीहणादिभ्योवृज्-अरीहरेणेननिर्वृजेअरीहरणकम्-हृणास्त्रादिभ्यश्छाण्-कार्णाक्षीपः-
अर्ण्यादिभ्यःकः-अर्ण्यकम्-कुमुदादिभ्यश्च-कुमुदिकम्-काणादिभ्यश्च-काशिलः-तृणादिभ्यः
सः-तृणसम्-प्रेक्षादिभ्यश्च-प्रेक्षीः-अश्मादिभ्योरः-अश्मरा-सख्यादिभ्योऽज्-सात्वेपे-सं
काणादिभ्योऽपः-सांकार्ष्ण-वृत्तादिभ्योऽपः-वृत्तम्-पक्षादिभ्यः-फक्-पाक्षापणः-पथः-पथश्च-पां
थापनः-कर्णादिभ्यः-फिज्-कार्णापनिः-सुतंगमादिभ्यश्च-सौतंगमिः-प्रगदिनादिभ्योऽपः-प्रगदिन-
प्रागद्यः-वराहादिभ्यः-कक्-वाराहकः-कुमुदादिभ्यश्च-कुमुदिकः-जनपदेत्युप्-जनपदव्याच्
चातुरर्थिकस्यलुप्-लुपिपुक्तवद्भक्तिवचनेः-लुपिसतिप्रकृतिवर्धिगवचनेस्तः-पंचालानांनिवा
सोऽजनपदोः-पञ्चालाः-कुरवः-अङ्गाः-वङ्गाः-कलिङ्गाः-वराणादिभ्यश्च-अजनपदार्थेआरंभः

मत.

८

वरगानामदूभवंनगरंवरगाः शर्करापावा भस्माच्चातुरर्थिकस्यवालुस्यात् पक्व्यौच शर्करापायतौ
सः कुमुदादौ वराहादौ च पादुसामर्प्यात्पक्षे उचकको वाग्रहणसामर्प्यात्पक्षे भौतसर्गिकोभगा तस्य सु
विकल्पः षड्रयाणि शर्करा शर्करः शर्कराविकम् शर्करापीपम् शर्कराकम् शर्कराकम् नद्यां मतुप चातु
र्थिकः इक्षुमतो कुमुदनश्चेतसेभ्यो द्युतुप रूपं मतोमस्यवः स्यात् कुमुदान् नद्यान् मादुपधायाश्च म
तोवोः पदादिभ्यः मवरगां वरगां न्तान्मवरगां वरगां पधात्पवादिर्वर्जितात्स्यस्यमतोमस्यवः स्यात् वेतसा
न् नउशादात्तुल्यच् नडुलम् शादुलः शिखाया वल्यच् शिखावलंनगरम् उक्तादिभ्यश्च उक्
रीपः नडादिनां कुङ्कुः नउकीपम् कुन्वाहस्वत्तज्ज्व कुन्वकीपः तक्षत्रलोपश्च तक्षकीपः इति चातुर्यि
का शेषे भयत्पादिचातुरर्थ्यतादयोः शेषस्तत्राणादयः स्युः चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं फलम् आ

रामः

८

वराः शाब्दः ओपुनिषदः पुरुषः दृषदिपिष्टाः दार्पदः सक्रवः उत्तरवलेषुगोभौत्तरवलोपावकः
अष्टेष्टेष्टेभाष्टोरथः चतुर्भिस्तुष्टेचतुरंशकटं चतुर्दंष्ट्रं दृष्टेष्टेचतुर्दंष्ट्रं तस्यविकारः
त्यतः प्राक्शेषाधिकारः राङ्गवारपारादघातोः भाभ्यां कमादघातोस्तः राष्ट्रेजातादिगष्टिः अ
वारपारीषाः अवारपारादिगृहितादपिविपरिताञ्चेतिवक्तव्यम् अकारीणाः पारीणाः पाराकारीणाः
इहमकृतिविशेषात्तद्यादयः घुघुत्तेताउच्यन्ते तेषांजातादयोर्थविशेषाः समर्थविभक्त्यप्युच्यन्ते
नेऽप्राप्ताद्युत्तौऽनाम्पः नामीणां नद्यादिभ्योऽङ्कः नादेयम् माहेयम् कारणासेयम् दक्षिणा
पश्चात्पुरसम्पक् दक्षिणात्पः पाश्चात्पः पोरस्पः युष्मागपादकप्रतीचोपत् दिव्यम् प्राच्यम्
अपाच्यं उदीच्यं प्रतीच्यं अव्यपात्पः पअमेहकृतसिन्धेभ्यस्तव अमात्पः इहत्पः कृत्यः ततस्तपः

मालीयः ६

ते. ३१

म. ३१
६

तत्रत्यः तत्रेर्ध्वे. नित्यः निसर्गते. ह्रस्वाच्चादौ तद्धिते. सप्तमस्तु दौ तद्धिते. निर्गतो वर्णाश्च मेभ्यो नि
स्थश्चुगतादिः. अरापासः. भारापाः. सुमसः. दुरादेयः. दुरेत्यः. उजरादाहज. औजराहः. सेषमोह्य
सप्तमोत्तरस्योः. राभौत्तवापक्षेवक्ष्यमाणौ घुघुलौ. रोषमस्य. रोषमस्तनम. ह्यस्य. ह्यस्तने. अ
स्य. अस्तने. पक्षेणोवस्त्रिकं वक्ष्यते. ह्रस्वाच्च. शालीयः. तदादिर्नच. वृद्धसंज्ञानिस्पुः. तदीयः. चाना
मद्वेषस्येतिवाच्यम. वृद्धसंज्ञा. देवदत्तीयः. देवदत्तः. भावतः. षकृच्छसौ. ह्रस्वात्त्वतएतोस्तु भावकः
सितिच. तद्धिते पूर्वपदं स्यात्. जस्त्वम्. भवदीयः. ह्रस्वादिस्त्वत्तु ज्ञेः. शत्रुनादणोव. भावतेः. का
प्यारिभ्यश्चिह्नौ. इकास्त्रिहाराण्यः. काशिकी. काशिका. वैदिकी. वैदिका. आपदादिपूर्वपदा
नकाञाजाते. भापदादिप्रकृतिगणाः. भापत्कालिकी. भापत्कालिका. धन्वपोपधाहुर्न. ध

अन दाता
देअभ्व
क्ष्यमाण
रामः

रामोः ९

उ५ एध्या वादेशे. गोतदृश्यः. ३. ति. ३

जातादौ

नविशेषवाचिनोपकारोपधासुदेशवाचिनोवृद्धिर्बुज्-ऐरावतेधन्व-ऐरावतकः-सांकाश्यकांपित्थरा
 द्योवृन्धरादिभूत्रेणारत्नांतौ-सांकाश्यकः-कांपित्थकः-नगरकुत्सनप्रावीरापयो-कुत्सितेप्रावीरापे-
 चनगरशब्दाद्बुज्-नागरकौ-श्वोरः-शित्पिवा-सतयोः-किं-नागरः-वात्परा-आरण्यमनुष्येबुज्-स्यार्तस्य
 पवादः-पथ्यध्यापयापविहारमनुष्यहस्तिधितिवक्तम्-आरण्यकः-पंथाः-अध्यापोयापोविहारोमनु
 ष्योहस्तीवा-गर्जोत्तरपदाच्छः-देशरूपेवः-हकागतीपः-गहारिभ्यश्च-गहीपः-पुष्परस्मदोरमतरस्यां
 खच्च-वाच्छः-पक्षेः-रा-सवयोपुष्पाकंवाः-पंपुष्पदीपः-अस्मदीपः-तस्मिन्नगिचपुष्पाकांस्माकौ-
 पुष्परस्मदोरेतावादेशोस्तः-यौष्माकीराः-आस्माकीसः-योष्माकः-आस्माकः-तवकममकावेकच
 चने-एकार्यवाचिनोपुष्परस्मदोस्तवकममकोस्तः-खञ्जगिच-तावकीनः-तावकः-मामकीनः-मामकः

मत-

१०

छेतुः प्रत्ययोरपर्ययोश्च मयवेनयोरनयोरेकार्थवाचिनोस्त्वमौस्तः प्रत्यये उच्यते च नदीपः मदीपः
 तत्पुत्रः मत्पुत्रः मध्यामः मध्यमः असंप्रतिके मध्यशब्दात्कारः प्रत्ययः संप्रतिके र्थः उत्कर्षा पकर्षा
 हीनो मध्यो वैपाकरणः मध्यंदारुः नातिह्रस्वत्वातिदीर्घमित्यर्थः द्वीपास्तु समुद्रं पञ्च समुद्रसमीपे द्वीपस्त
 द्विषया द्वीपशब्दाद्युत्पत्त्या हेयं हेय्या कालाह्वनः मासिकम् सांवत्सरिकम् भूमिपात्रं भूमात्रे
 दित्योपः सामंप्रतिकः पौनः पुनिकः कथं तर्हि शर्वरस्य तमसो निषिद्धपदं तिका लिट् सः अनुरितौष
 मरणेति भारविः समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च अपभ्रंशाण्ये तदिति प्रामाणिकः तत्र जातं
 तिपावत्ताधिकारः आहुशब्दः ठजः स्तत्रणोपवादः शारदिकं आहुं विभाषारोगात्तपयोः शारदि
 कः शारदीयारोगः आतपो वाग्निशा मदीषाभ्याम् वाहजः निश्चिकम् नैशम् प्रादौषिकं प्रादौ

रामः

१०

वं-असस्तुद्ध-अससृज्जास्यानुद्वा दारदीनाञ्च-द्वभसराव्यल्कशः स्वसि-^{स्प}सुक्कृज्ज-साहः मृदः
 अससृज्ज-स-संघानहृद्विरेजागमश्च-प्रीवस्तिके-संधिवेसाहृतुनक्षत्रेभ्योः रागा-संधिवेसापां
 भवंसांधिवेसम्-नैयं-तैष-संधिवेसासभ्याः भमावास्या-त्रयोदशी-चतुर्दशी-पञ्चदशी प्राति
 पत्-ग्राह्यपरगपा-ग्राह्येराप-वर्षाभ्यषक-चषासुसाधुवार्षिकेवास-सर्वत्राः रागतलोपश्च-हेमन्ता
 दरागतलोपश्चवकारात्पक्षेत्रा-हेमन्-हेमन्तम्-सापंचिरं प्राहेतुमगेव्यमेभ्यस्तुलौतुद्वा-सा
 पमित्पादिभ्यस्तुभ्योः व्यमेभ्यश्चकालवाचिभ्यस्तुलौतुस्तयोस्तुद्वा-सापंतनम्-चिरंतनम्-प्रा
 ह्मणपोरोदत्तवनिपात्येतोः प्राहेतुनम्-प्रगेतनम्-दोषातनम्-दिवातनम्-चिरपरुत्पादिभ्योस्तुवक्तव्यः
 चिरन्तम्-परुत्तम्-परारितम्-भामादिपञ्चादिप्रच-अदिमम्-आदिमम्-पश्चिमम्-अज्ञासः-अन्ति

अनद्यतनम् २

मत.

११

मम. विभाषापूर्वाह्लापरह्लाभ्यां. आभ्यां सुसुतो वाससजपोस्तु द्व. पक्षेऽत एवाह्लातनमः अयरा
ह्लातनम. पौर्वाह्लाकं. आपराह्लाकं. तत्र जातः. सत्यमीममर्थाज्जात इत्यर्थः. रागदयोषादश्चस्पः. स्तुष्टे
जातः. स्तोत्रः. भोत्सः. राष्ट्रियः. आवारणीरागादस्यादि. प्राहृषष्टय. रागपस्यापवादः. प्राहृषिकः. प्राप
भवः. तत्रैतेव. स्तुष्टेमास्पेरावाहृत्येन भवति स्तोत्रः. संभूतेः. स्तुष्टे संभवति स्तोत्रः. कोशादृज. कोशे
येव स्तुष्टम्. तत्र भवः. स्तुष्टे भवः. स्तोत्रः. भोत्सः. राष्ट्रियः. दिगादिभ्यो यत्. दिश्यं. वर्यं. शशिरावयवा
च. दन्तं. कराद्यन्तकृषिकलशिवस्यस्य हेर्दृज. दार्तेयं. कलशिश्वटः. तत्र भवः. कलशेषं. ग्रीवादि
भ्योः. रागाच. चारुज. मैवेयं. मैवे. गंभीराज्जः. गंभीरे भवः. गंभीर्यम्. अव्ययीमावाच. परिमुखा भवः. पा
रिमुखा. परिमुखादिभ्यो वेष्पते. नेह. औपकूलः. अन्नः. पूर्वपदादुज. अव्ययीमावाचित्येव. वेश्म

रामः

११

[illegible]

मतः

१२

रूपधेतोः प्र
चोम् बुञ्ज
३

भवति हैमती गंगा विदूरात्पः- विदूरात्प्रभवति वैदर्भ्यामणिः- दन्तमध्योपेणाहृतवत्- नतुनदृतवन्म
द्वेयमध्यः- नन्वर्धमंगतिः- कालवापि^{प्रोचम}सौमभवति विदूरेतुसंस्त्रियते- सप्त- अतएव समाहितं भाष्ये-
कालवापो विदूरेति-^{मेउरि}कालवापशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरेदेशं च- सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपस्यानीभाषि
यते- तद् अतिपथिदूतयोः- सुगन्धगच्छति स्त्रोगघ्नः- यथादूतो वा- अभिनिष्क्रामति द्वारं- स्त्रुघ्नमिभमि
षक्रामति स्त्रोघ्रेकात्प्रकभद्वारं- अधिकृत्य कृतेनेथे- शारिकमधिकृत्य कृतेनेथोः शारीरकीपः शा
रीरकं भाष्यमिति अभेदोपचारात्- सोऽप्यनिवासः- स्त्रुघ्नो निवासोऽप्यस्त्रोगघ्नः- तेन प्रोक्तं- पाणिनीयं- पा
राशर्पशिला लिप्तां भिक्षुनटसूत्रयोः- शिविः स्यात्- पाणशर्पराशोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाणशरीतो
भिक्षुवः- शैला लिखो नटाः कर्मदत्तशशादिनिः कर्मदेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते वर्मदिनो भिक्षु

रामः

१२१२

इ- दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणि- इ- दो सिद्धासुराणि च प्रोक्तं प्रत्ययानानि तद्विषयाणि
सुः- अध्येतवेद्यतप्रत्ययं विनानप्रयोज्यानीत्यर्थः- गर्गोदिभ्योञ् २

मत्त. वः कृशाश्वाश्चिनो नटाः उपजाते याणि निवा उपजाते पाणिनीये तस्येदम् उपगो रिदसौ पगवं समिधा
 ३३ माधाने षेरायरा साभिधे सोमैत्ररथाद्यतः रथ्यचक्रं पत्रपूर्वदत्र अश्वरयस्येदे भाश्वरथं ह्यसारा
 इत्कः हालिकेः सौमिकं गोत्रचरणाहुज भोपागवकं चणाहुर्मापपोरितिवक्तव्यं कारकं संघा
 दुत्तक्षगोष्वजत्रिजामरा घोषग्रहरामपिकर्तव्यं भज वेदः संघोद्गो घोषोवा वेदां लक्षणा य
 ज गार्गः गार्गः इज्जन्दाक्षः दाक्षं परं पासं वंधोदूः साक्षात्तलक्षणा इति शैविकाः तस्य विकारः अ
 षमनो विकारे हितोपः अशमनो विकारो भाश्वः भास्मनः मार्तिकः अवपवे च प्राणोषधि हक्षेभ्यः चा
 द्विकारे मपरस्य विकारो वपवोवा माश्वः मौर्वे काण्डे सस्मवा पैप्यत्वं जपुजतुनोः पुक्ः आभ्यामरा
 एतपोः पुक्चः आपुपं जातुषम् भोरज देवादारवं अनुदाजादेश्च भज कापित्यं पलाशारि

तेन चोक्तमधी
 लुकोरः एकाठ
 प्रोक्तार्थक आश्र

भोर्धो पक्षिपेद ३

मत.

१३

भोवाः अज-पात्ताशः स्वादिरेः शम्पाः श्रज-शमीलेः मयैतयोर्भोवायामभक्षान्नयोः प्रकृतिमात्र
 न्नपट्स्यादिकारवपवयोः अश्ममपं आश्मनमे अमक्षेत्पादिकिं मौद्रः सूस्पः कार्पासमाद्यत्वे
 नित्यं हृदंशदिभ्यः आम्नमपं शर्मपं एकचोनित्यं वाङ्मपं गोष्पुप्रीपे गोमपं राणाड्डज्जे
 रोपं राणास्पतु रेणां गोपपसोपत गव्यं पपस्पं फलेलुक विकारवपवप्रत्यपस्प लुकतद्वित्तु
 कि उपसर्जनस्त्रीप्रत्यपस्प आमलकाः फले आमलकं क्षादिभ्योः रा विधिसामर्थ्यान्नलुक स्त्रा
 स्यं न्यगोधस्पचकेवलस्य अस्पनहृदिरेचागमश्च नैवगोधं जंघावा अणाफले जंघवे पक्षेभो
 रज तस्पलुक जंघु लुघ जंघा फलप्रत्यपस्पवा लुपिपुक्तवत् जंघु फलपाकशुयामुपपं
 रत्नानि जीहवः मुहाः पुष्पमूलेषु बहुले महिजकापाः पुष्पमस्त्रिकाजाती विद्वार्पामूलं विद्वारीः

रामः

१३

१३

बहुलमहणात्रेह. पाटलानिमुष्पाणि. सात्वानिमूलानि. बाहुलकातकचिन्मकः. अशोकः. कस्वी
 रं. हरितकादिभ्यश्च. फलप्रसपस्यलुक. हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्. हरीतक्याः फला
 निहरीतक्यः. इति प्राग्दीव्यतीपाः. प्राग्बहतेष्टक. तद्दहतीत्यतः. प्राक्ठगधिक्रियते. तदाहेति
 माशृङ्गादिभ्य उपसंख्यानम्. माशृङ्गः कारीति य आह समाशृङ्गिकः. सौख्यशापनिकः. अनुशति
 कदिः. आहो प्रभुतादिभ्यः प्रभुतमाह प्रभुतिकः. पाष्पात्तिकः. गच्छतौ परदारदिभ्यः. पारदारिकः. गो
 रुतल्लिकः. तेनदीव्यतिखनतिजपतिजितम्. अक्षैरीव्यति. जपतिजितं वा भाष्टिकः. संस्कृतं. द
 ध्रासंस्कृतं दाधिकं. मारिचिकं. तरति. उदयेन तरति ओदुपिकः. गोपुच्छावज. गोपुच्छिकः. नौद्य
 चष्टन्. नाविकः. घटिकः. चरति. हस्तिनाचरति हास्तिकः. दध्नाचरति दधिकः. यर्पादिभ्यश्च न. पर्पे

अम्याबनति आभिकः
 ३

मतः
१४

णचरतिपरिकः पेनपीवेन पदवश्चरति सपर्यः अश्विकः श्विकः श्वणणाह्वः चात्तन् तदाविधौ
 चैतदेवज्ञापकं रकारादीति वाच्यं श्वगणेन चरति श्वगणिकः श्वगणिकः वेतनादिभ्यो जीवति
 वेतनिकः हात्सुसंगादिभ्यः उत्संगेन हरति औत्संगिकः भस्त्रादिभ्यः घनः भस्त्रपाहरति भस्त्रिकः वि
 भाषाविवधात् घनः पक्षेठकः विवधेन हरति विवधिकः वैवधिकः एकदेशविकृतस्य नान्यत्वाद्दीव
 धादपि वीवधिकः वैवधिकः विवधवीवधशब्दौ उभयपक्षे बहुशिक्ये संभवाद्देकाद्ये प्रवर्ज्येते निर्वर्ज्ये
 क्षयूतादिभ्यः भक्षयूतेन निर्वर्ज्येते आक्षयूतिकं वैरम् संसृष्टे दध्ना संसृष्टे दाधिकं लवणास्तुक्
 लवणेन संसृष्टं लवणाः सृपः मुद्रादणाः मोद्रा मोदनः उज्झति वदणपुञ्जति वारीकः रक्षति
 समासे रक्षति सामाजिकः शहर्दुर्दुरोति शहृकरोति शहृकः दार्दुरिकः पश्चिमस्य मृगात् हंति १४

स्वस्वस्वपर्याणां विशेषाणाञ्च न हरां मत्स्वपर्यायेषु मीनस्येव पक्षिणो ह निपाक्षिकः शाकुनिकः मा
पूरिकः मास्थिकः मैत्रिकः शाकुलिकः मार्गिकः हागिणिकः सारङ्गिकः धर्मज्वरति धार्मिकः आधर्मी
चेति वक्तव्यं आधर्मिकः तदस्वपर्यायं अष्टाः परापरस्य आष्टविकः लवणाट्टज् लावणिकः शि
त्यं मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मारदङ्गिकः प्रहरणां असिः प्रहरणमस्य आसिकः धानुष्कः पारश्वधा
ट्टज् पारश्वधिकः शक्तिपयोरीकः शाक्रीकः पाहीकः भस्तिनास्तिदिष्टमतिः भस्तिपरयोकर
त्येव मतिर्पस्य स आस्तिकः प्रदिष्टमिति मतिर्पस्य सैदैष्टिकः शीलं अष्टाभक्षणां आष्टविकः छ
त्रादिभ्योणाः गुरोर्दीपाणामाकाराणां छत्रं तच्छीलमस्येति छत्रः कर्मस्नाच्छील्ये तत्र निष्कः आ
कारे निष्क आकारिकः निकरेव सति नैकदिके क्षुभे इति णधिकारः प्राधिताद्यत् तस्मै हितमि

मतः
१५

ततः प्रापदधिक्रियते तद्वहतिरयपुगप्रासङ्गैरयवहतिरप्यः पुपः प्रासेपः धुरौपट्टको धुर्यः
धौरेपः हलसीराड्ठक् हलं वहतिहालिकः सैरिकः विध्यसधनुषा द्वितीयात्तादिध्रतीत्यर्थेयत्रवेन
त्रधनुः करणा पादौ विध्यन्तिपद्याः शर्कराः नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्नार्पतुल्यप्रा
प्यवध्यानाम्यसमसमितसमितेषु नावातायेनात्यं जले वपसातुल्योवयस्यः धर्मैराप्राप्यधर्म्ये विवेका
वध्योविष्यः मूलेनभानाम्येमूल्ये मूलेनसमोमूल्यः सीतपासमितेसीत्यक्षेत्रे तुल्यपासेमितेतुल्यम् तत्र
साधुः सामसुसाधुः सामान्यः आयः कर्मण्यः शरण्यः सामापापः साम्यः इतिपतोविधिः ॥ प्राक्कीता
च्छः तेनकीर्तयतः प्राक्छेधिक्रियोते उपगवादिभ्योपत् प्राक्कीतादित्येव उपवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च
यत्छस्पापवादः नभिनभत् नभ्योः ॥ नभ्यमन्तनभ रयनाभावेवेदम् पुनः संपसारणंवाचदीर्घ

१५

रामः

तेऽभ्युत्थं सुममभसुधसोनहृच ऊधमः कंवलाचसंज्ञापां यत् कंवलेऽर्गपलशतम् संज्ञापां किमः
कंवलीपां ऊर्गः विभाषाह विरूपादिभ्यः आभिष्टुं देधिः आभिष्टीयम् पुरोडास्यास्नागदुलाः
पुरोडाशीपाः अष्टमम् अष्टीपां तस्मै हिंते च त्स्यम्पोहितो वत्सीपांगोधुक् शंकव्यं दाहः गव्यं
हविष्यम् शरीरावपवाद्यत् दत्तं करस्य नस्यः अज्ञाविभ्योऽप्यन् अज्ञय्याप्यिः अविष्याः
आत्मनिष्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः आत्माधानौखे प्रकृतास्तः आत्मनेहितं आत्मनीनम् विष्य
जनीनम् कर्मधारयादेवेप्यते अन्यत्र विष्वजनीयम् पञ्चजनादयसंख्याने पञ्चजनीनम् मातृ
भ्येगीणाः आचार्यादृणात्त्वच्च आचार्यभोगानः इति छपतोऽष्टौ वधिः प्रावते एज तेन त
त्वेऽपितः प्राकटजधिक्षिपते आर्हादगोसु च्छसंख्यापरिमाणाद्दृक् तदर्हतीत्येतदभिधाय्य

मत.

१६

८३ अधिकारमध्येऽत्रोपवादएगधिक्रियते गोपुच्छादीनवर्तेपित्वा. असमासे निष्कारिभ्यः. आर्हादित्येन
नेन क्रीतमिति पावदनुवर्तते. निष्कारिभ्यो समासेऽर्हादिष्वर्थेषु. निष्केराक्रीतादिनैधिकम्. स
मासे तु ८३. यरिमाणां तस्या संज्ञा शापो. उजरपरहृदिर्जिदादौ. यमनेधिकम्. शाताच्चर्यतावश
ते. शात्मम्. शतिकं. भशते किम्. संख्याया अतिशदन्ताः पाः कन्. आर्हिमेः र्यः शते यरिमाणा मस्य
शतकः. सङ्घः. बहुकः. तन्नापास्तुसाप्रतिकः. शदन्तापाः चात्वारिंशकः. वतोरिदुवाः वत्वंता
क्तनरुवा. तावकः. तावतिकः. कंसादि ८३. कंसिकः. अर्हीचु. अहिकः. अर्धर्हपूर्वादिगोलुगसं
ज्ञापो. अर्धर्हपूर्वादिगोश्वपरस्याहोपस्पलुक. अर्धर्हकंसम्. द्विकंसं. संज्ञापात्तु. पाञ्चकपाणि
लिकम्. तेन क्रीतम्. ८३. गोपुच्छेन क्रीतं गोपुष्टिकम्. सात्मनिकम्. प्रास्थिकं. रक्. नैष्टिकं. त

यमः

१६

स्येष्टः सर्वमिष्टयित्रीभ्यामग्नौः सः अनुशतिकादीनाञ्च सर्वमेरीश्वरः सार्वभौमः सृष्ट्या
हेश्वरः पार्थिवः तदस्यपरिमाणं प्रस्येपरिमाणमस्य प्रास्थिकोरसिः स्तोमेः विधिः पञ्चदशम
ब्राह्मणः परिमाणमस्य पंचदशः सप्तदशः सोमपागे पुष्ट्यदोगैः क्रिपमाणेष्ट्यादिसंज्ञिकाः स्मृतिः स्तो
मः पक्षिर्विंशतित्रिंशच्चतारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तमशीतिनवतिशतम् गतेरुदितश्चानिपाच्यते
तदहतिः श्वेतछत्रमहतिश्चैतच्छत्रिकः दण्डादिभ्यः सम्प्रोपत् दण्डमहतिर्दण्ड्यः अर्धः वधः
तेन निर्वर्त्ततेः अहानिर्वर्त्ततेः आद्विकम् इति च कोरवधिः तेन तुल्यं क्रिपाचेदतिः ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणा
वदधीते क्रिपाचेतिः गुणतुल्ये मामृतः सुत्रेण तुल्यः स्थूलः तत्र तस्यैव मयुरपा मिव मयुरावतस्तु
घ्ने प्रकारः चैत्रस्यैवैत्रवमैत्रस्य गावः तस्य भावस्ततलोः प्रकृतिजस्य बोधे प्रकारो भावः गोर्माचोगे

मत.

१०

त्वे. गोता. तान्ते. क्रीवे. भावता. वत्सरा. लक्ष्म. तः. प्राध. त. लावधी. क्रियते. अपवादे. सह. समावे
शार्थमिदम्. चकारे. न. त्स्त्र. भोर. पिस. मा. वे. शार्थः. स्त्रि. पाः. भावः. स्त्रे. राः. स्त्री. त्वम्. पौ. त्वम्. पुं. त्वम्. पुं. स्त्रा. ए
प्या. दि. भ. र. म. नि. त्वा. वा. त्व. च. न. म. रा. म. मा. वे. शार्थः. १. अ. तो. ह. ता. दे. र्द. घोः. र. हे. मे. यः. सु. देः. र. हे. मे. यः. सु. लो
पः. ए. यु. मृ. दु. मृ. श. क. श. द. य. रि. ह. टा. ना. मे. व. र. त्वम्. ए. यो. भा. वः. प्र. यि. मा. पार्थ. वे. म. दि. मा. मा. र्द. न. म. च. रा
दृ. दा. दि. भ. यः. प्य. अ. चा. दि. म. नि. च. शौ. क्त्वा. म. पु. लि. मा. दा. ट्ये. इ. दि. मा. गु. रा. व. च. वा. त्स्त्र. रा. दि. भ. यः. क. र्म
शि. च. चा. भ. र. वे. ज. उ. स्त्रा. भा. वः. क. र्म. वा. ता. त्वम्. मौ. व्यं. वा. त्स्त्र. रा. यः. आ. कृ. ति. ग. रा. पे. च. तु. र्व. रा. दि. नां
स्वार्थ. उप. सं. र. व्या. न. म. चा. तु. र्व. रा. यः. चा. तु. रा. श्र. म्यं. त्रै. श्व. र्प. म. सा. र्ग. रा. पे. सै. य. म. सा. वि. ध. म. औ. प. म. म. १०
त्रै. लो. क. मि. ता. दि. स्त्रे. ता. प. न्न. लो. प. म. ते. ति. सं. वा. त. ग. र. ह. रा. म. स्त्रे. न. स. भा. वः. क. र्म. वा. स्त्रे. प. म. सा. त्व. र्प.

१०

७

सख्यं कपिज्ञासोऽर्कः कापेयम् ज्ञातेयम् पत्न्यन्तपुत्रोहितादिभ्योपक् सैत्यापत्यं यौरोहित्यं
रत्नासे रजशूद्रोः समासेपकं त्वमतद्वयः रजोर्भावः कर्मवाण्यं समासेतुत्राज्ञाणादित्वात्
ज् भाधिराज्यं प्राणाभज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽज् प्राणाभज्जाति भाष्यम् वयोवचने
कोमारम् भौद्गात्रम् भौचेत्रम् सौष्टवम् सौष्टवम् हापगन्तपुत्रादिभ्योऽगा द्वैहापनम् त्रैहापन
म् यौवनम् स्याविरम् श्रोत्रिपस्पपलोपश्चः श्रोत्रम् कुशलनिपुणचपलपिष्पुनकुतहर्षक्षेत्र
ज्ञाः पुत्रादिषुत्राज्ञाणादिषुचपत्यने कौशल्यम् कौशलमिप्सादिः श्गन्ताञ्जलघुपूर्वात् शुभे
र्भावः कर्मवाण्योचम् मौनम् योपधाहुस्पोत्तमन्माहुज् रमणीयकं आभिधानीयकं सहाया
द्सहाय्यं साहायकं हन्तृमनोज्ञादिभ्यश्च यौष्याय्याध्यापिका मानोत्तकं इति नञ्स्त्रजोरधि

मत.
१२

कारः ध्यानाभवेक्षेत्रेवज्-मुहानोभवेक्षेत्रेमौहीनम्-त्रीहिणाल्मोदेक-वेहेयम्-शालेयं-य
वयवकवष्टिकाद्यतपपत्यं-यवकं-वष्टिकम्-विभाषातिलमाषोमाभंगारुभ्यः-यत्-यक्षेत्रवज्-
तिल्यम्-तैसीनम्-माष्यम्-माषीनम्-उम्यम्-भौमीनम्-भङ्ग्यम्-भङ्गीनम्-भगाव्यम्-आणावी
नम्-तत्सर्वादेः पथ्यङ्-कर्मपत्रपात्रव्याप्नोति-सर्वादेपथ्याद्यनाहितीपान्नातवः-सर्वपथाव्याप्नो
तिसर्वपथीनः-सर्वाङ्गीणाः-सर्वकर्मणाः-सर्वपत्रीणाः-सर्वपात्रीणाः-हेपङ्-वीनांसंज्ञायां-नवमी
तेनिपातोपम्-तस्यपाकमूलेपीत्वादिकर्णादिभ्यः-कुलावजाहचौ-पीलूनोपाकपीलुकृणाः-कर्णा
स्यमूलम्-कर्णाजाहम्-पक्षातिः-मूलेत्यनुवर्जते-पक्षस्यमूलं पक्षतिः-तेनविजेष्वुच्चुषरायो-य
कारः प्रत्यययोगदोलुप्रनिर्दिष्टः-तेनचस्पनेत्वम्-विद्ययाविज्ञानिद्याचुचुः-विद्याचरा-वेण

रामः

१८

लक्ष्मकटवो. क्रिपाविशिष्टसाधनवाचकात्सार्थविस्तृतेविशालम्. विशंकटम्. संप्रोदेषुकटच.
संकटम्. प्रकटम्. उक्तम्. चादिकटम्. अलावृत्तिलोमाभांगाभ्योरजस्यपसंख्यानम्. अलावृत्तोजः.
अलावृकटम्. तिलकटम्. गोष्ठजादपः स्थानादिसुपश्रुतामपः गवांस्थानं गोगोष्ठम्. अप्सगोष्ठं. सं
घातेकटच. भवीनांसंघातोः अविकटः. विस्तारेपटचः. अविवटः. द्वित्वेगोपुगच. द्वावष्टौउष्ट्रगोपु
गम्. षड्विषड्गवच. अप्सषड्वम. स्नेहेतैलच. तिलेतैलम्. सर्वपतैलं. अवात्कुपररञ्ज. चात्कटच.
अवकुठारः. अवकटः. नतेनासिकायाः संज्ञार्पाटीटचनाटचभ्रटचः. अवाहित्वेव. नतंनमनम्. ना
सिकायानतं अवटीटम्. अवनाटम्. अवभ्रटम्. तद्योगात्रासिका अवटीपपुरुषोऽवटीटः. उ
पाधिभ्यां सकबासत्रारुढयोः पर्वतस्यासंज्ञस्यलं उपत्यका. आरुढेस्पत्यामधित्यकाः कर्मशिष

मत-
१८

दोः६च० कर्मणि घटते कर्मरः० तदस्य संज्ञाते तारकादिम्पदतच० तारकाः संज्ञाता भस्य तारकि च न
मः० पण्डितः० आकृतिगणोपम० प्रमाणोद्वयसज्जदघ्नमात्रच० ऊरुप्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम० उ
रुदघ्नम्० ऊरुमात्रम्० प्रथमश्चाहिती पञ्च ऊर्ध्वमानेमतौममः० ऊर्ध्वमाने किलोन्माने परिमाण
नुसर्वतः० आयामस्तु प्रमाणां स्यात्संख्या चाद्यात्सर्वतः० पुरुषद्वस्तिभ्यामणच० पुरुषप्रमा
णमस्य पौरुषम्० पुरुषद्वयसम० यजदेतेभ्यः परिमाणोवतुषः० यत्परिमाणमस्य यावन्० तावान्
एतावान्० किमिदंभ्यां दोषः० आभ्यां वतुष्वस्य च घः स्यात्० रदं किमोरशकी० दृग्दृशवतुषु० किपा
न्० रूपान्० किमः संख्या परिमाणोऽतिच० चाद्वतुष्वस्य च घः स्यात्० का संख्या परिमाणं वे
द्यते कति० किंपन्नः संख्याया भवपवेतपप्० पञ्च अवपवा भस्य पञ्चतपम्० द्वित्रिभ्यां तप

रामः
१८

स्यापञ्चाद्वयम् द्वितयम् त्रयम् चितयम् उभादुदात्तो नित्यम् अभातदस्मिन्नधिकतिमिदृशान्तादुः सका
दशमधिकाभस्मिन्नेकादशम् शतसहस्रयोरेव नेह सकादशाधिकास्यांविंशत्याम् प्रकृतिप्रत्यय
योः समानजातीयत्वमेवेत्येते नेह सकादशमाया अधिकाभस्मिन्सुवर्णशते शदन्नेविंशतेऽश्व-उः
स्यादुक्तेर्ये त्रिंशदधिकाभस्मिन्त्रिंशंशतम् तस्य पूरणोऽद् संख्यापारहस्येव सकादशानां पूरा
सकादशः नान्तादसंख्यादेर्मुद् उद्योमज्ञागमः पंचानां पूराः पंचमः नान्ताकिं विंशः असंख्या
देः किम सकादशः षट्कृतिरतिपयचतुरान्थुक उदि षण्णपुराणः षष्टः कृतिथः कृतिपय
एव स्यात्सवउद् कृतिपयथः चतुर्थः चतुरश्रपतावाचक्षरलोपश्चतुरीयः तुर्यः बहुपूराणा
संघस्यतिथुक उदि बहुतिथः वतोरिथुक उदि पावतिथः द्वेस्त्रीयः उद्योः पवारः द्वयोः पूराणा

मत.
२०

द्वितीयः त्रैः सप्तसाराणाञ्च तृतीयः द्वादशद्वितीयं द्वितीयतृतीयेति निर्देशात् विंशत्यादिभ्यस्त
मन्वस्यतरस्याम् उटः विंशतितमः विंशः एकविंशतितमः एकविंशः नित्यं शतादिमासाद्द्विमासं
वत्सराश्च शतस्य पूराः शततमः एकशततमः मासादेतत्सर्वद्विमासतमः षष्ठादेष्टा संख्या
देः षष्ठितमः संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्यश्चतिविकल्पप्राप्त एकषट्काः एकषष्ठितमः सप्तौष्ठः स
क्तसाम्नोः सप्तर्षेष्ठः अष्टावाकशब्दोऽस्यस्मिन्नष्टावाकीपंसक्तवारवन्तीपंसामः श्रोत्रिपश्च
छन्दोधीपते श्रोत्रिपः वेत्तनुहनेः अष्टान्दसः आहुमनेन मुक्तमिनिटनोः आहुः आहुकः
पूर्वादितिः पूर्वकृतमनेन पूर्वोः सपूर्वाच्च कृतपूर्वी दृष्टादिभ्यश्च दृष्टमनेनेष्टी अधीती भ
नुपद्यन्तेष्टाः अनुपदमन्वेष्टाः अनुपदीगवाम साक्षादृष्टिमन्तायां साक्षादृष्टासाक्षी तदस्या

रामः

२०

स्वस्मिन्निति मतुप. णवोऽस्मास्मिन्नासंति गोमान्. तसौ मतये. तातमानो भसंतोऽस्मा मतये मत
येवरे. संप्रसारणं. विदुषान्. एरावचनेभ्यो मतुपोऽनुगिष्टः. शुक्रोऽणोऽस्मास्ति शुक्रपटः. कृष्णः
प्राणिस्पादातो लज्जयतरस्याम्. चूडालः. चूडावान्. प्राणिस्पाकिं. शिखावादीषः. प्राणमंगारे
व. नेहामेधावान्. सिध्मादिभ्यश्च. लज्जा. सिध्पलः. सिध्पवान्. वातदन्तवल्ललाटानामूच
वातलः. दन्तलः. वसूलः. ललाटलः. वत्सासाध्यां कामवले. लज्जापयासत्वं कामवति वलवति
वार्ये. वत्सलः. अंसलः. फेनादिलच्च. चाध्वन्. अयतरस्यां गृहणं मतुष्ममुच्चपार्यमतुवर्जते.
फेनिलः. फेनलः. फेनवान्. लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः. शनेलचः. लोमादिभ्यः. शः. लोमशः
लोमवान्. रोमशः. रोमवान्. पामादिभ्यो नः. पामनः. अंगाकल्पाणि. अंगना. लक्ष्म्या भवः. ल

मत.
२१

स्मृताः पिष्टादिभ्यश्च पित्तिलः पित्तवान् दुरसितः ऊरसान् प्रजाश्रद्धार्चभोगाः प्रा
जो व्याकरणो माता आहः आर्चः वनेषु वार्जः तपः सहस्राभ्यां विनीनी विनीयोरिकागेनका
रपिरेवाराण्यः तपसीः सहस्रीः अराच तापसः साहस्रः ज्योत्स्वादिभ्य उपसंख्यानम् ज्यो
त्स्नः तामिश्नः सिकताशर्कराभ्यां च सैकतो घटः शर्करः देशे लुवितचौचः चादरा मनुष्यः सिक
ता सन्त्यस्मि देशे सिकता सैकतः सिकतावान् सर्वशर्करेत्यादि दन्त उग्रत उरचः उन्नता दन्ता
अस्पदन्तुरः ऊषमुषिसुमुष्कमधोरः ऊषरः मुषिरः सुस्कोराडः मुष्करः मधुरः रमकरणो
सुमुखकुक्षेभ्य उपसंख्यानम् त्वरः सुत्वरः कुक्षो हस्तिहनुः कुक्षरः नगपांसुपाण्डुभ्यश्च
नगरः पांसुरः पाण्डुरः कच्छ्राहस्रत्तन्व कष्टुरः चुडुभ्यां मः चुमः दुमः केशहोव्यतरस्यामश्च

रामः
२१

कतेनामतरस्यामहोममनुपिसिद्धेपुनर्वहगोरनिष्ठोः समावेशार्थेः केशवः केशिकः केश
वान् अमेभ्योपिदृश्यते मणिवोनागविशेषः हिरण्यवेमिधिविशेषः अर्णसोसोपश्च अ
र्णवः गण्ड्यजगत्संज्ञायां हस्वरीर्षयोर्षणातेत्रेणनिर्दिष्टः गंडीवम् गंडिवम् अर्जुनस्पध
वः अजगर्वपिनाकः काण्डोजादीरत्रीरचौ कांडीरः आंडीरः रजः कृष्णसूतिपरिषदोवत्तव
रजस्वला कृषीवत्तः शौरिकः परिषद्वत्तः पर्वदितिपाद्यज्ञरं पर्वद्वत्तः अमेभ्योपिदृश्यते
भ्रातृवत्तः पुत्रवत्तः शत्रुवत्तः दत्तशिखात्संज्ञायां दत्तावलोहस्ती शिखावत्तः केकी अत
दनिष्ठनौ दण्डी दण्डिकः व्रीह्यादिभ्यश्च व्रीही व्रीहिकः तुन्दादिभ्यस्त्वच्च चादिनिष्ठौ मतुष
तुन्दितः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दवान् रूपादाहतप्रशंसर्पोपपः आहतं रूपमस्यास्तीतिरूप्यः कार्षाप

मत.

२२

राः प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति ह्यो गौः अमेभ्योऽपि दृश्यते हिम्पाः सर्वताः राणाद्वाह्यराणाः अस्मा
यामेधास्तजोविनिः यशस्वी यशस्वान् मायावी मायावान् वीह्यादियाद्यान्मायी मायिकः गन्धी
प्रदूहन्दाभ्यां मायकः प्रदूहकः हन्तारकः फलवर्हाभ्यामिति च कतिनः चर्हिणः हृदयाच्चातु
रस्यतरस्यो हृदयात् हृदयी हृदयिकः हृदयवान् शीतोऽस्य मेभ्येस्तदसहने शीतं न सहते शी
तात्तुः उष्मात्तुः तपः पुणेरशस्तत्र सहते तयात्तुः तपपर्वमरुद्याम् पर्वतः मरुजः उर्णायापुस
दुर्गायुः वाचो विनिः वागवी आलजाटजो बहुभाषिणी कुत्सित इति वक्तव्यम् कुत्सितं बहु
भाषते वाचालो वाचाटः यस्तु सम्पादुहवदति वागमीत्येव स्वामित्रेष्वर्थैः सेष्वप्येवाचकात्सश
ब्दान्मत्वर्थे आमिति च स्वामी अर्श आदिभ्योः च अर्शोः स्पष्टयते अर्शसः आकृतिगणोप

रामः

२२

मः वातातीसाराभाकुङ्कः चादिनिः वातकीः अतीसारकीः पिशाचाच्चः पिशाचकीः हस्ताज्जा
तोः हस्तीः वर्णाः द्रुह्यचारिणिः वर्णीः केशंभ्यां वभयुस्ति तुतयसः कमित्सुदकमुखयोः शमितिसु
खेः आभ्यां सप्तप्रत्ययाः स्पुः पुस्पसोः सकारः पदवार्थः कंवः कंभः कपुः कंतिः कनुः कत्तः
कंपः एवंशंवः रत्यादिः तुद्विलिवरेर्भः तुदिमः वतिमः वदिमः अहंशुभमोर्पुस् अहंपुः
अहंकारवान् शुभंपुः शुभान्वितः ॥ इति मत्वर्थीयाः प्राग्दिशो विभक्तिः दिक्पदेभ्यस्तत्प्रा
क्वक्षमाराणां प्रत्यया विभक्ति संज्ञासुः अथ स्वार्थिकाः किं सर्वनामबहुभ्यो ह्यदिभ्यः किमः
सर्वनामो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशो धिक्प्रियते पंचभ्यास्तसित् पंचम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसित्वा
कुतिहोः किमः कुस्मादौ हादौ च विभक्तौ कुतः कस्मात् इदमश्नः प्राग्दिशीये इतः अन् ए

मतः

२३

तदः प्रादिशीयेः अनेकास्त्वात्सर्वादेशः॥ अतः॥ असुतः॥ पतः॥ ततः॥ बहूतः॥ द्यादेस्तु॥ द्वाभ्यां॥ पर्वभिभ्याञ्च॥
तसिल॥ पतितः॥ सर्वतरत्यर्थः॥ अभितः॥ उभयतरत्यर्थः॥ सप्तम्यास्त्रत्॥ कुत्र॥ पत्र॥ तत्र॥ बहुत्र॥ इदमोहः॥ त्र
यो॥ पवादः॥ इह॥ किमोः॥ वास्मात्॥ क्वाति॥ किमः॥ कः॥ कुत्र॥ इतगभ्योपिदृश्यंते॥ पञ्चमीसप्तमितरवि
भक्त्यन्तारपितसित्यादयोदृश्यन्ते॥ हृदिग्नहृत्ताम्रवदादियोगस्यः॥ सभावान्॥ नतोभवान्॥ तत्रभवान्॥
तंभवन्ते॥ ततोभवन्ते॥ तत्रभवन्ते॥ एवदोषासुः॥ देवानाम्पिपः॥ आपुष्मान्॥ संवेकाः॥ यकिंपन्नदः॥ कालेदा॥ स
त्यम्पन्नेम्पसम्पः॥ कालार्थेम्पः॥ स्वार्थेदास्मात्॥ सर्वस्यसोः॥ नतरस्यान्दि॥ दादोप्रादिशीयेसर्वस्यसोवा॥ स
र्वस्मिन्कालेसदासर्वदा॥ एकदा॥ अयदा॥ कदा॥ पदा॥ तदा॥ कालेकि॥ सर्वत्रदेशे॥ इदमोहिन्॥ सत्यम्पन्ना
त्॥ एतेतोरथोः॥ इदमएतत्तत्तौस्वोरेफादौयकारादौचप्राग्दिशीयेपरे॥ अस्मिन्कालेएतर्हि॥ कालेकिं॥

रामः

२३

एषोद्युतितोद्यु ४

इहादेशी-अधुना-इदमोनिपातोऽयम्-दानीच्च-इदमोदानीप्रत्ययः-काले-इदानीम्-तदोदाच-तदा-त
दानीम्-अनद्यतनेर्हि-तन्मतरस्याम्-कहि-कदा-यहि-पदा-तहि-तदा-एतद-एतदन्तगतौस्तौरेफादौ
यादौचप्रादिशीपेपरे-एतस्मिन्कालेएतहि-सद्यः-परुत्परपैषम-परेष्वयद्यर्ध्वधुरमेषुरन्यतरेषु
रधरेषुहृत्तरेषुहृभपेषु-एतेनिपात्यन्ते-समानस्यसमावोद्यमस्यपश्चाद्वहनि-समानेः-हनिमद्य-एवएव
तयोः-परः-उदारीचसंवत्सरे-एवस्मिन्संवत्सरेपरुत्-एवतरेसंवत्सरेपरिः-इदमदृशसमसराप्रत्ययश्च
संवत्सरेः-अस्मिन्संवत्सरेषेष्टमः-परस्मादेद्ययः-हनि-परस्मिन्नहनिपरेद्यविददमोश्च-अ
स्मिन्नहनिअद्य-एवादिभ्योहृहमेषु-एवस्मिन्नहनिर्एवेषु-अस्मिन्नहनिभ्येषु-उभयोरहोह
भपेषु-षुष्टोभयाद्वक्तव्यः-उभयद्युः-प्रकारवचनेयात्-प्रकारहनिभ्यः-किमादिभ्यास्या-स्वाये-

मत.
२४

तेन प्रकारेण तथा यथा इदमस्य मुच्यते चालोपवादः एतदोऽपि वाच्यः अनेन स तेन वा प्रकारेण शक्य
म् किमप्युच्यते केन प्रकारेण कथम् ॥ प्रादिशीषाणां विभक्ति संज्ञानां पूर्णाः वधिः दिक्शब्देभ्यः
सप्तमी पञ्चमी प्रथमाभ्योदिदेशकालेष्वस्नातिः सप्तम्याद्यन्तेभ्योदिशि ह्येभ्योदिदेशकालवृत्ति
भ्यः स्वार्थेऽस्नातिः प्रत्ययः स्यात् पूर्वाः धराधराणां मसि पुरधवश्चैषाम् सम्प्रसारणः स्नाति अर्थेऽसि प्रत्ययः
स्यान्नद्योगे चैषां क्रमात्पुनः अधुअवत्त्वादेशः स्युः आस्नाति च अस्नाति तौ प्रे पूर्वादीनां पुण्यः स्युः
पूर्वस्यो पूर्वस्याः पूर्वावादिक् पुरः पुरास्नात् अधः अधास्नात् अवः विभाषावरस्या अवरस्यास्ना
तौ प्रेऽव्वास्यात् अवस्नात् अवरस्नात् एवं देशकाले च दिशि ह्येभ्यः किं सेन्द्र्यां वसति सप्त
म्याद्यन्तेभ्यः किं पूर्वगामंगतः दिगादिहन्तिभ्यः किं पूर्वस्मिन् गौ वसति अस्नाति चेति ज्ञापकादसि स्ना

रामः
२४

तिनवाधतेः दक्षिणोत्तराभ्यामतसुचः भस्मातेरपवादः दक्षिणा तः उत्तरा विभाषापरावराभ्यां पर
 तः अवरतः परस्मात् भवस्मात् अन्तेर्लुक् अन्ते सजादिकृष्टादस्मातेर्लुक् लुक् तद्धितलुकिः प्रा
 च्याम् प्राच्याः प्राचीवारिकः प्राक् उदक् एवं देशोकास्ते च उपर्षुपरिष्ठात् अस्मातेर्विषये उद्देश्य
 स्योपादेशस्यादित्परिष्ठातित्त्वौ च प्रत्ययो उपरि उपरिष्ठात् हावसति आगतोरमणीर्पवा पश्चात् अ
 परस्पपश्रुभाव आतिश्रुप्रत्ययोऽस्मातेर्विषये उत्तराधरदक्षिणादिति उत्तरात् अधरात् दक्षिणा
 त् एतदन्तरस्यामद्वेः पञ्चम्याः उत्तरादिभ्य एतन्वास्यात् भवध्ववधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्ते चि
 ना उत्तरेण अधरेण दक्षिणेन यक्षेययास्वप्रत्ययाः दृक् केचिदुत्तरादीनमनुवर्त्तदिकृष्टमात्रा
 देनपमाहुः पूर्वगाग्रामे अपरेगाग्रामे दक्षिणादाच् भस्मातेर्विषये दक्षिणावसति अपञ्च

मत.
२५

प्यारत्येव दक्षिणादागतः आहिचद्वे दक्षिणाद्वे आहिस्माच्चादाच् दक्षिणाहि दक्षिणा उजरा
च्च उतराहि उजरा संख्याया विधायैधा क्रियाप्रकारेव जेमाना संख्या शहात्वार्येधा स्यात् चतुर्धा
पञ्चधा एकाद्वेधमुज नमतरस्यां सेकध्मे एकधा द्विष्टोश्चधमुज आम्भाधारस्यधमुजवा
स्यात् द्वैधम् द्विधा त्रैधम् त्रिधा धमुजनात्वार्येऽदर्शनम् पयिद्वैधाति एधाच्च द्वैधा त्रैधा या
प्येपाशप् कुत्सितोभिषकभिषकपाशः त्रीपादिकत्वार्येवावाच्यः द्वैतीयिकः द्वितीयः तृतीय
कः तृतीयः न विद्यायाः द्वितीया तृतीया विद्येत्येव एकादाकिनिच्चासहाये चाकनत्तुको एकाकी
एककः एकः भूतपूर्वैवार् आद्योभूतपूर्व आद्यवार् पश्चारूप्यवः षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वैर्यैरूप्यस्याच्च
रद्वचः कृष्णस्यभूतपूर्वो गोः कृष्णरूपः कृष्णवार् तसिवादिषु रूप्यस्याऽपरिगणनात्तनपुंवत् शुभ्रा

राशः
२५

हृष्यः अतिशयनेतमविष्टनोः अतिशयविशिष्टार्थहृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः अपमेषामतिशयेनाद्यभा-
व्यतमः तद्युतमोत्यविष्टः तिङ् अतिङ् नारतिशयेद्यो ज्येत्तमस्मात् तरप्रमयोषः एतोद्यसंज्ञौ स्तः
किमेतिङ् व्ययघादौ वैङ् व्यप्रकर्षे किमएतदन्तानिङ् व्ययाद्यपोषस्तदन्तादामुः स्यान्नातुद्व्यप्रक-
र्षे किञ्जमाम् प्राह्लेतमाम् प्रागेतमाम् पचतितमाम् उच्चैस्तमाम् द्व्यप्रकर्षेतु उच्चैस्तमस्तहः
द्विवचनविभक्त्योपपदेतरवीपसुनौ द्व्योरेकस्यातिशयेविभक्त्यवोपपदेसुप्तिङ् नारेतौ स्तः पू-
र्वपोरपवादः अपमनपोरतिशयेतद्युत्तद्युतरोत्यवीपान् उदी च्याः प्राच्येभ्यः पृहतरः पटीपांक-
सः अजारीगुणवचनादेव इष्टत्रीपसुनौ गुणवचनादेव स्तः नेह पाचकतरः पाचकतमः प्रशस्यस्य
प्रः अस्पष्टादेशः स्यादजाद्योः प्रकृतैकाच् इष्टादिषकाचप्रकृत्या स्यात् श्रेष्ठः श्रेष्ठान् ज्यच् प्रश

मत.

२६

११
स्यस्य ज्ञादेष्टाः स्यादित्येवमोः ज्ञेष्टः ज्ञादादीपसः भादेः परस्य ज्ञापान् बहुस्य च ज्ञादेष्टाः स्या
दजाद्योः ज्ञेष्टः ज्ञापान् भक्तिकवाटयोर्नेदसाधौ भजाद्योः नेदिष्टः नेदिपान् साधिष्टः साधीया
न् यत्नद्वयवहस्य क्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः यथा यणादिपरं लुप्यते त्वस्य च गुणः
रक्षादिषुः स्यविष्टः दविष्टः पविष्टः हसिष्टः क्षेपिष्टः क्षोदिष्टः एवमीपसुन हस्य क्षिप्रक्षुद्रा
णां एष्ट्यादित्वात् हसिमा क्षेपिमा क्षोदिमा प्रियस्थिरस्थिरैरुवहस्यगुहृदृत्तप्रदीर्घहृन्दारकाणां
प्रस्यस्य चर्वहिगर्ववित्रपद्माघिहृदाः प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्फुरिष्ठादिषु प्रेष्टः स्येष्टः स्प्रेष्टः
वरिष्टः वेदिष्टः गरिष्टः वरिष्टः त्रपिष्टः द्राघिष्टः हन्दिष्टः एवमीपसुन प्रियोरुवहस्यगुहृदी
र्घाणां एष्ट्यादित्वात् प्रेमे सादि वहोर्लोपो भूववहोः वहोः पर पोरिमेवमोर्लोपः स्यात् वहोश्च भू

रामः

२६

एतेषाः भूमाः भूपातः इष्टस्य विद्वत्-वहोः परस्पर इष्टस्य लोपे स्या भूपातागमश्चुः भूपातः विमतो ध्रुवः वि-
 नोमतु पश्चुत्सु क्सादिष्टे यसोः अतिशयेन स्यादी सति जिएः स्रज्जीयान् अतिशयेन त्ववान् त्वविष्टः त्वची-
 यान् प्रशंसामां रूपं सुवन्ना निरुन्ताच्च प्रशस्तः परुः यदस्यः प्रशस्तं पचति पचति रूपम् इष्टस्य प्रो-
 क्तस्य पदेषु पदेषु परः इष्टस्य नो विद्वान् विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः पचति कल्पं विभाषासुपो-
 बहुच पुरस्तात् इष्टस्य मात्स्यविशिष्टार्थं सुवन्ना हृन्ना स्यात्सच प्रागेव न तु परतः इष्टस्य परुः बहु प-
 दः परुः कल्पः सुपः किम् पचति कल्पम् प्रागिवात् इवे प्रति कृता विसर्गः प्राक्काधिकारः अत्यप-
 सर्वनाग्रामकच प्राकटेः कापवादः तिरश्चेत्सनुवर्जते कश्चेत्सनुवर्जते कल्पचदः कान्तात्पस्पद-
 कारोन्तादेशः स्यादकच्च भूताते कस्यापमश्चोषक उच्चकैः नीचकैः सर्वकैः पचति किं धकितं विष्णु

पूर्वलिखितमाना
 इष्टस्य कर्तव्यं
 अक्षयुवो

मसीदानं

मते

२७

केः ओकारसकारमकारदौ सुपि सर्वनाम्न्येः प्रागक्चः पुवः कपोः भावकपोः पुष्पकासुः अस्मकासुः
पुष्पकाभिः अस्मकाभिः ओकारेत्यादि किं नपकपा मपकपा कुत्सितेः कुत्सतोः श्वोः श्वकः अत्ये
अत्यंतैलैलकम् ह्रस्वे ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्वकः अस्मिन्प्रकारणो ह्रस्वादौ प्रत्यये द्वितीयादयः परस्परलोपो वा
च्यः देवदत्तकः देवकः लोपः पूर्वपदस्य च दत्तकः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपरयोः त्रयोपो वा वाच्यः
सत्यभामा भामा सत्या कुटीशमी शुण्डाभ्योरः ह्रस्वाकुटिकुटिरः शमीरः शुण्डारः कुतारुपच ह्रस्वा
कुतः कुतुपुः कुतः कृतेः स्वेहपात्रमहसासाकुतुयः पुमान् कामगोणीभ्यो हरच आपधच्चिरोषः काम्
ह्रस्वासाकासूतरी गौणीतरी वत्सोक्षाश्चर्त्यभे म्यश्रुतनुवे वत्सतरः द्वितीये वपः प्राप्ताः उक्षातरः
अश्वतरः अश्वभतरः प्रहन्तिनिमित्ततनुवे एव वापं किंपत्तदो निह्नीरगो ह्रस्वो रेकस्पउतरच अनयोः क

रामः

२७

तरोवैस्मवः पतरः ततरः प्रहाविभाषया कः पः सः वाचहनाज्जातिपरिप्रश्नेरतमच वहनां मध्येनि
होराणोऽतमजास्यात् जातिपरिप्रश्नेरतिप्रत्याख्यातमाकरे कतमोभवतो कः पतमः ततमः वाग्न
हरामकजर्थम् किमोस्मिन्निषेपेऽतस्जपि कतरः एकाचप्राचापुऽतरचउतजस्य्यात् अनपारेकतरो
मैत्रः एषामेकजमः इति प्रागिविपाः इवेप्रतिक्तौ कस्यात् अश्वरवप्रतिक्तिः अश्वकः प्रतिक्त
तौ किं गौरिवगवपः शाखारिभ्योपः शाखेवशाख्यः मुख्यः जघन्यः अग्नः एषाण्यः कुशाग्राच्छुः
कुशाग्नमिवकुशाग्रीपावुष्टिः कुशाग्रीपः तत्प्रकृतवचनेमपट् प्राचुर्पणप्रस्तुतेप्रकृतंतत्प्रवचनेप्र
तिपादनम् भावे अधिकरणे वास्मृद् आद्येप्रकृतमत्रमत्रमयम् अपृथमपे यवागूमपो द्वितीये अत्रम
योपज्ञः अपृथमपेपर्वम् संख्यायाः क्रियाभ्याहजिगणनेकजसुच अभाहतिर्जनक्रियाजनगणन

मत-

२८

हतेः संख्यायाः सार्धैकतमुच्यते पंचकृतो भुंक्तेः संख्यायाः किमभूतिवागभुंक्तेः द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचः
कृतसुचोपवादः द्विर्भुंक्तेः त्रिर्भुंक्तेः एतस्य चतुः एकस्य सकृच्च सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुचः सकृद्
भुंक्तेः संयोगान्नस्येति सुचोत्तो यो न तु हलुयाविति अभिज्ञेति द्विचतुर्भ्यः सुचोपितदपो गोतः देवता
नानादर्थ्येपत् तदर्थ एवतादर्थ्यम् अतएव सार्धैष्यज् अग्निदेवतापे इदमग्निदेवस्य पितृदेवस्य
पाराधीभ्याञ्च पारार्थ्यमुदकं पाद्यम् अर्घ्यं अतिर्येर्मः तादर्थ्य इत्येव अतिथिपे इदमतिथ्यम् नव
स्य नू आदेशरस्त्रप्रनववाश्रवाद्याः सार्धैः नूतनम् नूतनम् नवीनम् भागहपनामभ्यो धेपः भागधेपे-
पधेपम् नामधेयन् आग्नीध्रसाधारस्यरादज् आग्नीध्रमे साधारणं स्त्रियोऽपीप आग्नीध्री साधारणी
देवातल देवएवदेवता अवेः कः अविरेव अविकः पावादीभ्यः कन् यावएवपावकः मणिकः सर्व

रामः

२८

प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन् बह्वर्कः मृदस्त्रिकन् मदेवमन्त्रिका सस्त्रौ प्रशंसापाम् रूपयोपवादः प्रशस्ताम्
न् मत्स्या मत्स्त्रा प्रज्ञादिभ्यश्च अणस्मात् प्रज्ञा एव प्राज्ञः देवतम् वाच्यवः पूजाज्पोऽयामणी पूर्वात्
स्वार्थे नागजातीया अनियतवृत्तपोर्यकामप्रधाना संघाः पूजाः लोहितध्वजः ह्यादुपस्तद्राजाः तद्रा
जस्मेति बहुते लुक् लोहितध्वजाः ज्ञातेति अः कापोतपाकः कपोतपाकाः कौत्तापनाः ज्ञाधापनाः र
सादि बहुल्यार्थे छंस्कारकादन्तरस्याम् बहूनि ददाति बहूनाः अल्पा निददाति अल्पाः बहुल्यार्थे नंग
त्वाभेगलवचनम् नेह बहूनि ददाति भविष्ये आल्पाभ्युदयिकेषु संख्येकवचनाच्च वीसापो द्वौ द्वौ ददाति द्वौ
षेमाषे ददाति माषशः मस्यशः परिमाणशब्दात्तत्वेकार्थो एव संख्येवचनाकिं घटे घटे ददाति वीसापो किं
हो ददाति कारकादित्येव द्वयोर्द्वयोः स्वामी प्रतिपोगेपंचम्यास्तसि प्रतिनाकर्मप्रवनीयेनपोगेपापञ्चमी
विहितातदज्ञातसिः स्यात् प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति आद्यादिभ्यस्तसेउपसंख्यानम् आदौ रति आदि

मतः
२५

तः मध्यमः पृथक् पार्श्वतः आकृतिगणोपमः स्वरेण स्वरतः वर्णतः कृत्वस्त्रियोगे संपद्य कर्त्तरि
चिः अभूततद्वाचरति वक्तव्यम् विकारत्वात् प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानात् विकारशब्दात्सार्थं चिर्वा स्यात्
करोतीत्यादिभिर्पोते भस्वञोः भस्वरस्य ई स्यात् चोपरोः वेर्लोपः च न वाद्व्यपत्तम् भक्तस्य कृतस्य स
पद्यते तं करोति कृष्णी करोती ब्रह्मी भवति गङ्गी स्यात् भव्यपसञ्चावी त्वनेति वाच्यम् दीर्घाभूतमहः
दिवाभूता एत्रिः एतच्चाज्योत्पन्नभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् क्वष्टोश्च ह्रस्वः परस्य भवत्यपकारस्य लोपः
स्यात् कोचो च यो गङ्गी भवति चोच चोपरे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् युची भवति पट् स्यात् अहर्मनश्चुश्चुश्चे
तोरहोरजसां लोपश्च एषां लोपः स्याच्चिश्च अरु करोति उमनी करोति उच्चक्षु करोति विरही करोति
विचेती करोति विरजी करोति विभाषा सातिः कात्स्न्ये चिर्विषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये सात्पदाद्योः

तमः
२५

सस्पष्टत्वेन स्यात् दधिमिंचति कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यते भग्निसाम्भवेति अग्नीभवति कात्स्वे
किं सकदेषेन प्रकृता भवति परः अभिविधौ संपदा च संपदा ह्यभस्तिभिर्योगे सातिर्वा स्यात् व्याप्नो
पक्षे कृत्स्नियोगे च संपदा तु वाक्यमेव भग्निसाम्भवेति शस्त्रम् अग्नीभव
ति जनसाम्भवेति जनो भवति लवणम् सकस्या व्यक्तेः सर्वावपवावच्छेदेना स्यात् भावः कात्स्व्य
म् वह्नो व्यक्तीनां किंचिदवपवावच्छेदा स्यात् तत्र भिविधिः तदधीनवचने सातिः स्यात् ह्यभस्तिभिः संप
दा च योगे राजसात्करोति राजसाम्भवेति राजाधीनमित्यर्थः ॥ देवेना च तदधीने देवेना स्यात् सातिश्च कृ
त्स्नियोगे विद्याधीनं देवं करोति विप्रनाम करोति विप्रनाम संपद्यते पक्षे विप्रनाम करोति देवे किम् राजसा
म्भवेति शस्त्रम् हेवमनुष्यपुरुषपुरुषर्षेभ्यो द्वितीया सप्तम्योर्वह्णम् सप्तम्योर्द्वितीया न्येभ्यः सप्तम्यनेभ्यः

म. को. त.

३०

सुत्रास्मात् देववाचने. रमेवा. बहुलोक्तेरस्यत्रापि बहुवाचीवतो मनः। अयञ्कारुकरणाद्यजवराहीदनि
तोदाच. ह्यच. अवां. सू. अनतु. ततो. सू. नं. भवे. का. जि. ति. पा. व. त. ता. दृ. श. म. ह्ये. प. स. त. स्मा. दा. च. स्मा. त. क. भ. सि. मि. पि. पो. गो.
दा. चि. व. ह. ले. हे. भ. व. तः। दा. चि. वि. वि. व. हि. ते. द्वि. त्व. म्. नि. त्म. मा. प्रे. रि. ते. दा. ची. ति. व. क. व्य. म्. दा. च. पर. प. दा. मे. डि. तं. त.
स्मि. न. परे. पूर्व. पर. पो. र्वा. णो. पोः. पर. ह्ये. स्मा. त. इ. ति. त. का. र. प. का. र. पोः. प. का. रः। प. त. प. दा. क. रो. ति. म. व्य. क्ता. नु. क.
र. णा. कि. म्. दृ. ष. त्क. रो. ति. ह्य. ज. व. रा. ही. कि. म्. श्र. त्क. रो. ति. अ. व. रे. कि. म्. ख. ख. ख. दा. क. रो. ति. त्र. प. ट. त्र. प. दा. क.
रो. ति. अ. ने. का. च. र. त्ये. व. स. त्र. पि. तं. पु. क्त. म्. एवं. हि. दा. ची. ति. पर. स. त्म. ये. व. हि. त्वे. सु. व. च. मि. त्प. व. सं. धे. य. म्. अ. नि. तो.
कि. म्. प. टि. ति. क. रो. ति. कृ. जो. द्वि. ती. प. त. ती. प. शं. व. वी. जा. त्क. षो. द्वि. ती. पा. दि. भ्यो. दा. च. स्मा. त. कृ. ज. ए. व. पो. गो. क.
र्ष. णो. ऽर्थ. बहुलोक्तेरस्यञ्कारुकरणादस्य स्यदाचि न द्वित्वम्. द्वितीये त्तीये कर्षणां करोति द्वितीया

रामः

३०

करोति तृतीया करोति. शां वा करोति. वीजा करोति. संख्यायाश्च गुणान्तायाः. कृत्तौ योगे कृषौ ज
वस्यात्. द्विगुणा करोति श्वेतम्. क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः. समपाञ्चपापनायां. कृषा वि
ति निवृत्तम्. कृत्तौ योगे त्वस्यात्. समपा करोति. कात्वं पापपतीत्यर्थः. सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथ
नेः सपत्रा करोति मगम्. सपुंस्वशाप्रवेष्टनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः. निषपत्रा करोति. सपुंस्वशास्या
ः परपाश्वे निर्गमना त्रिषपत्रं करोतीत्यर्थः. अतिव्यथने किं. सपत्रं निषपत्रं वा करोति भूतत्वम्. नि
षकुलां निषकोषणे. निषकुला करोति दाडिमम्. निर्गते कुलमन्तरवपवानां समूहोपस्थादिति
बहुव्रीहेर्जाव. सुखप्रियादानुलोभेः सुखा करोति. प्रिया करोति गुह्यम्. भवकुलाचारणे नानन्द्य
तीत्यर्थः. १३. स्वात्यतिलोभेः दुःखा करोति सापिनम्. पीडयतीत्यर्थः. श्रुत्यात्पाकेः श्रुत्या क

मकौ. ७.

३१

रोतिमांसम्. मूलेन पचतीत्यर्थः। सप्तादशपथे. सप्ताकरोति धातुं वशिक्. केतव्यमिति तथ्यं करोती-
त्यर्थः। शपथे तु सत्सं करोति विप्रः। मद्र्. शब्दो मेगलार्थः। परिव्रापणो मुराट् नम. मद्र्.
करोति कुमारं. मागल्य मुराट् नेन संसकरोतीत्यर्थः। मद्र्. चोति वक्तुम्. मद्र्. करोति. अर्थः. प्रावत्. परिव्रा-
पणो किं. मद्र्. करोति. मद्र्. करोति. ॥ इति तट्टित प्रक्रियाः ॥ सर्वस्मद्दे. इत्यधिकृत्य. नीत्वं वा सयोः. स्मार्.
स्मार्. मपरेर्वजने परिपरिवंगे भो हृष्टो देवः। वंगाय रिहतेत्यर्थः। परेर्वज्जेने वा वचनम्. परिवंगे भ्यः। उपर्षध्वं
सं. सामीप्ये. उपर्षुपरिग्राम्. गामस्योपरिष्ठात्समीपदेशे इत्यर्थः। अध्वधिसुखंम्. सुखस्योपरिष्ठात्समीप-
काले दुःस्वमित्यर्थः। अधोऽधो लोकम्. लोकस्य अधस्तात्समीपदेशे इत्यर्थः। वाक्यदेशे मंत्रितस्यास-
पासं मतिकोपकुत्सवधत्सनेषु. असूपायौ सुदरमुदरं च यातो सौन्दर्यम्. संप्रतो. देवदेववन्द्योसि.

रामः.

३१

कोपः दर्विनीतदर्वितरशनीलास्पसिः कुत्सनेः धानुष्कधानुष्कवृथातेधनुः। भर्त्सने चो। चो। रघा
मपिष्पामित्तामः सकं बहुव्रीहिवत्। हिरुक्तसकणद्यो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुवत्तोपपुंवादाशौ
सकैकमक्षरसकैकपा आहत्याः आवाधेयः पीलापां हे स्त्री बहुव्रीहिवत्। गतगतः। गतगता
प्रकारेण गणवचनस्य। सादृश्येद्योतेण गणवचनस्य हे स्तस्त्रिकर्मधारयवत्। कर्मधारयवदुत्त
रेष्टित्तधिकारात्। तेन पूर्वभागस्य पुंवादावः। समासस्येतत्तोदान्तत्वञ्च। पदुपद्वी। पदुपद्वुः।
पदुपद्वशः। ईषत्पदुरित्यर्थः। गुणोपसर्जनद्वयवाचिनः केवलएणवाचिनश्चोहएद्यनेभ्युक्त
भुक्तः पटः। भुक्तभुक्तरूपमुः आनुपूर्वे हे वाच्येः मूले मूले स्पृशः। संभ्रमेण प्रवृत्तौ पथेष्ट

मको.त.
३२

मनेकधाप्रयोगोन्मापसिद्धः सर्पः सर्पः। बुधसबुधस। सर्पसबुधस। कर्मव्यतिहारे सर्वनामोद्देवा
ये. समासवचवदलम्. बहुलनहणादस्यपर्योर्न समासवत्. इतराण्यस्यतुनित्यम्. असमासवत्
वेपथ्वपदस्यस्यसुपः. सुर्वक्तव्यः. अयोम्यविधानमन्ति. अयोम्यो. अयोम्यात्. अयोम्येनकृतम्. अ
योमस्यैदन्तमिमादि. अयोम्येषां पृष्ठरेणमृशन्तरितिमाघः। एवं परस्परम्. भवकस्कादित्वादिमर्ग
स्यसः। इतरेतामितरेतोरित्यादि। स्त्रीतृपुंसकयोर्नृत्तरपदस्याप्यविभक्तेरैवावाच्यः। अयोम्यं अ
योम्योपस्पर्शेपरस्पर्शे इतरेतोरितरेतारम्. वारमेवात्परणो कुलेवाभोजपतः। दलद्वयेटावभावः स्त्री
वेचादिरहः समोः। समासे सौख्यकचेतिसिद्धं वाहुलकात्रपम्. अयोम्यमित्यादौ दलद्वयेटाप्

रामः.
३२

सिंहादुत्तीर्यकोपाद्दधुधुधुवद्वावमानाभवानीदैत्यानां दिव्यशस्त्रैस्त्रटत्रटत्रटतस्त्रो
ट्यन्ती॥सिरांसि॥नेसारक्तं पिवन्तीधुटधुटधुटवत्त्रेक्ष्ययन्तीपिशुवाचान्त्रुप्रास्तप्रास्त
न्नीखतखतखततःशांभवीनःपुनानु॥१॥पानीयंतातुमिच्छामिकमलायतलोचने
यदिदास्यसिनेच्छामिनदास्यसिपिवाम्यहम्॥२॥ः श्रीगुरोराय नमः॥कारि
जिमाकिनेकोपोसतकट्टैः॥इदं योधिरोमनाथ

म. को. वै

१

श्रीगणेशायनमः षष्ठीपुक्तच्छन्दसिवा. पतिशब्दोपि संज्ञः स्यात्. सेत्रस्य पतिना वपम्. इह वेति योगो
विभज्य छन्दसोऽनुवर्तते. तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः. बहुल्य छन्दसीत्यादि स्यैव प्रपञ्चः.
अपस्मयादीनि छन्दसि साधूनि. भवदसंज्ञाधिकारं यथा योगे संज्ञाद्वयं बोध्यम्. तथा च वार्तिकम्. उ
भयसंज्ञायापीति वक्तव्यमिति. समुहभासनाकृतागोचर. पदत्वात् कुतः भवता ज्ञानाभावः. नेन हि न
सपिवाजिनेषु. अत्र पदत्वात् ज्ञानाभावः. ते प्राधातोः. छन्दसि परोपि. अवहितान्त्राह
रिभाषासोकभा. आमन्दोरिन्द्रहरिभिर्द्वितीयैः. तृतीया च होच्छन्दसि. जुहोते. कर्मणि तृतीयास्माद
द्वितीया च. यवावाभनिहोत्रे जुहोति. मंत्रे श्वेतवहो क्यशासुरोडाणोत्तिव. श्वेतवहादीनां उ
त्तरस्येति वक्तव्यम्. पत्रपदत्वमावितत्ररिव नोपवादीदसवक्तव्यस्यार्थः. श्वेतवाः. श्वेतवाहो.

समः

१

श्वेतवाहः। उक्थानि उक्थेर्वाणं सति उक्थशापजमानः। उक्थशासौ। पुरोदा एष ते दीयते पुरोडाः। अवेप
जः अवपाः अवपाजौ। अवपाजः। अवपाः श्वेतवाः पुरोडाश्च। एते सर्वे द्वौ कृतौ दीर्घा निपात्यन्ते। वा
दुक्थशाः। लिङ्गार्थे लेट् विध्यादौ हेतु हेतुमद्वा दौ च लेट् स्यात् छन्दसि सिह्रुर्लेट् इति। इतश्च लोपः पर
स्मैपदेषु। लेट् सिङ्गं वा। लेट् इडादौ। स्तोत्रादौ च पितौ। सिह्रुर्लेट् गिह्रुक्त्वः। वृद्धिः। प्रगाभाप्येपि
तारिषत्। सुपेशसस्करति जोषिषट्। आसाविषदर्शसानापः सिपइलोपस्य चामावे। पताति दिष्
त्। प्रिपः सूर्ये प्रियो अग्राभवातिः सउजमस्य। लेट् उतमस्य चालोपः। करवाव। करवावः। देरेतम्।
आतरे। लेट् आकारस्य। सुतेमिः। सुप्रपसामादपेते। आतामित्पकारस्य रेविधिसामर्थ्यात् आतरेत
व। अन्यथा हि रेरेमेव विदध्यात्। योपजात इतरेतौ च। लेट् एकारस्य रे स्याद्वा। आतरे इत्यस्य वि

म. कौ. वै.

२

षयं विना पशूनामीशैः गृहाण्यंतेः अथत्र किं सुप्रसामादयेते उपसंवादासंकपोऽशु पलावंधे
आशंकां पांचलेटः अहमेव पशूनामीशैः नेज्जिह्वापन्नो नरकं पतामः व्यस्यो बहुलम् विकरणांशु
दसि आसज्ज शुस्यस्य मेदति गिनतीति प्राप्ते । नरसामाने पतिः । सिपत इति प्राप्ते । रज्जो वस्तेन नेषतु
न पते सौट् । शप्सिपो द्वौ विकरणौ । द्देण पुजातरूपे मरुत्रम् । तरे मेत्पर्यः । तरे ते विधादौ लिट् । उः सिप
पचेति त्रयो विकरणा सुप्तिट् । यन इति गनराणां कालहलस्वाकर्तृपठं च व्यस्यमिच्छति शास्त्र
कृदेयां सोपि च सिध्मति वा हलकेन धुरिदक्षिणायाः । दक्षिणास्यामिति प्राप्ते च षात्यं पे अश्वयूपाय
तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपगृहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । दृष्टीति प्राप्ते । प्र
तीपमय ऊर्मिर्पुंथ्यति । पुंथ्यत इति प्राप्ते । मधोऽन्तः प्रादुवासते मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधीस

रामः.

२

वीरैर्दणभिर्विष्णाः । विष्णादिति प्राप्तेः कालः कालवाचकः प्रत्ययः । श्लोकीनाध्यासमानेन लुचो वि
षये लुच् । तमसो गाभदक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्तेः मित्रवपंचसूरय मित्रावपमिति प्राप्तेः स्वात्मसप
स्तवक्षेते कर्त्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचीनां कर्त्तृदिगानां व्यत्ययः । अत्रादायः अणिव
षये अच् । यद्ये पशब्दादाराभ्यसिज्जाणिष्यडि-तिङ्कारेणाप्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादि
रुक्त एव । छन्दस्युभयपां धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुको भवसेत् स्यात् । छन्द
सि वद्धेत्तु वा सुहृतपः । वद्धेपंतितर्पः । आर्द्धधातुकत्वमित्यलोपः । विष्मृषिवरेः सार्वधातुकत्वात् अ
प्रभावश्च । इषुवोरिति परारः तुमर्थे से सेन से आसे न्वसे क से न ध्वे आध्वे क ध्वे क ध्वे न श ध्वे श ध्वे न वे
त वेङ् तवेन । सेवक्षेपः । सेन-तामा मेवे-असे-शरदोजीवसेधाः । असेनितु आद्युदात्तः । क्ते-प्रेषे-के

म. कोवै.

३

सेन. गवामिव श्रियसे. वक्षे तपः। सेन. तामामेये. असे. शरदो जीदसेधाः। असेनितु आघुदाजः। क्ते
प्रेषे. केसेन. गवामिव श्रियसे. अध्ये. अधेन. जधं एताधे. पक्षे आघुदाजम्. कधे. कधेन. आह
वधे. शधे. राधसः सहसादयधेः शधेन. दामवेपिवधे. तवे. दाजवाउ. तवेउ. स्तवे. तवेन. कर्तवे.
प्रपेरोहिष्ये अव्यथिष्ये. एते तमये निपात्यतेः प्रयातुं रोहं अव्यथितुमित्यर्थः। दृष्टौ विरत्येच. निपा
तौ. दृष्टे विरत्यातुमित्यर्थः। कृत्यार्थे तवे के केन तनः। धातोरेतेस्मः। तवेः। अवेतवे. केन. अवगाहे.
केन. दिहक्षेरापः। तन. कर्तम्. सपितदोः कसुन. तुमये. पुरा क्रास्मदिसयो विरलम्. पुरा जतम्.
आतदः। प्रकृता जाः पादमवपरेः अकृता दमध्यस्य रड्. प्रकृता स्यान्नतुवकारपकारपरेः ति. उ
पप्रपञ्चो अथ्वाम्. सुजाते अथ्वसूते. अजः पादं किम्. एता सगतेः र्वन्ति. अव्यपरे किम्. तेव

रामः.

३

दन्-अन्मादवद्यादवक्रमुब्रतायमवन्ववस्सुषुच-सुषुवपरेप्यतिसङ्-प्रकृता-वसुभिर्नी-अव्या
न्-मित्रमहो-अवद्यात्-माशिवामो-अवक्रमुः-तेनो-अवते-शतधारे-अपमणिः-तेनो-अवत्तु-कु
शिकामो-अवस्पवः-सुपो-सुलुक-एवे-सवर्णो-स्त्रे-पादा-ज्या-पा-जालः-अजवः-सन्तु-प-याः-प-प्या-न-इ-ति
प्राप्ते-परमेव्यो-मन्-व्यो-म-नि-इ-ति-प्राप्ते-जे-लु-क-धी-ती-मती-सु-हृती-धी-मा-म-ता-सु-हृ-ते-ति-प्राप्ते-पूर्व
सवर्णोः-पा-सुर-पार-यी-त-पा-दि-व-स-प-ए-ण-अ-भि-ना-पो-सुर-पा-वि-ति-प्राप्ते-आ-न-ता-द-वा-ह-स-गो-न-त-मि-ति
प्राप्ते-आ-त-न-स-को-वा-ज-त-व-स्व-वः-अ-स्मे-इ-द्वा-ह-ह-स-ती-पु-ष्पा-सु-अ-स-म-भ-मि-ति-प्राप्ते-शे-उ-ह-पा-ध-
सु-पा-उ-ह-पा-ध-सु-ने-ति-प्राप्ते-पा-ना-भा-ए-थि-व्याः-ना-भा-वि-ति-प्राप्ते-डा-ता-व-ह्यो-व्या-व-प-ता-त-आ-जो
ज्या-सा-ध-पा-सा-ध-वि-ति-प्राप्ते-पा-व-व-से-ता-य-जे-त-व-से-ते-इ-ति-प्राप्ते-आ-ल-इ-पा-डि-पा-जी-का-रा-ण-सु-प

म. को० वै संख्या नम उर्विपाः उरुगोति प्राप्ते रपाः सुक्षोत्रिपाः सुक्षेत्रिगोति प्राप्ते रिपा च हति त्रयुष्यं स रसीशपा
 नमः सरसामिति प्राप्ते र्। अज्जसेरसुकः अवर्गात्तादृहात्परस्य जसोः सुगागमः स्यात्तदेवासञ्ज्ञात्मात्मनः
 ४ । तच्चादीनां वेपथु वदो । तत्त्वं पुषे मः तनुवं पुषे मः विष्टं पश्यः द्विष्टुवं पश्यः स्वर्गो लोकः सुवर्गो लोकः । अ
 स्वकम् विपंवकम् चोत्पवोपाये अतोमिससेम् बहुलं छन्दसिः अतिर्देवेभिः अत्रेष्टाद्यादेरात्म
 नः । आत्मनश्चादस्यादेर्लोपश्चादित्यनादेवेष्टुः अपोमि मासप्रष्टु रसीति वक्तव्यम् माभिः । साभिः
 प्रसमुपोदः पादपूरणोः सयोद्देस्तः । प्रमापमभिः संसमिधुवसे उपोपमेपठमृशः किं नोदुह्यशोः च
 ह्याः पतिपुत्रश्चकारपदपपस्योवेष्टुः विसर्गस्य सः स्यात् वाचस्पतिं विप्रकर्माणाम् दिवस्पुत्रा
 पसर्पायः दिवस्पृष्टभद्रमानः । तमससारमस्य परिवीतरत्नस्पदे दिवस्पुत्रो दिधिपाणः । एवस्यो

रामः

४

येषां जमानेषु धत्तम् इति वैदिकं प्रक्रियाः धातोः। अज उदाज स्यात् अनुदाजो परमेकवर्जम् परिभा
षेयं स्वरविधिविषयाः यस्मिन् उपदेशस्योदाजः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदम्
नुदाजात्कं स्यात् गोपापतत्रः। अजसना घञा धातव इति धातुत्वे धातुस्योपाकारः। कार उदाच
शिष्टमनुदाजम् उदाजादनुदाजस्य स्वरितः। इति तकारकारः स्वरितः। स्वरिता संहिता यामनुदाजा
नाम् स्वरितान् उपरोषामनुदाजानां संहिता याम् एकश्रुतिः स्यात् इति नकारकारः। कारप्रचपः। अतदा
जस्य च पञ्चोदाजलोपः। यस्मिन्नुदाजो उदाजो लुप्यते तस्योदाजः देवो वाचम् अचङीनुदाजः
। आद्युदाजस्य मत्स्यपञ्चाद्युदाजः स्यात् कर्तव्यम् अनुदाजो सुष्यितो पूर्वस्याः पवादः। पत्स्य
नपोपुच्छति शप्ति योः सुदाजत्वे स्वरितप्रचपो चितः। अज उदाजः स्यात् चितः सप्रकृतेर्वक्त्रक

प. कौ. स

५

जघर्म. चितिश्रत्यपेसति प्रकृतिप्रत्यक्षमुदापस्यानोदाततावाच्येत्यर्थः नभंतामयकेसमेः य
केसस्वतीम्. तक्तसुते. तद्वितस्यः चितस्तद्वितस्यानउदानः। एवैरासिहेजित्स्वराधनार्थ
म. कौ. ज्ञापनाः। कितः। कितस्तद्वितस्यानउदानः। पदानेपयजित्स्वरितम्. कुरुनम्. उ
पोतमं रिति. रित्यप्यपानस्योपोतममुदानः स्यात्. पदादवनीयो जित्स्वरिभित्तम्. त्रिद
नास्यनिर्देतस्य चः। दिह दानः। पस्मिन्विष्मन्निषोः स्याः पुंसः कर्मणि. आहारादित्वात्पजः
सुतेदधिष्ठगमुनः। चापतेरमुनः चापतेरन्नेह स्वश्रेष्ठिचकारसुनोतुजागमः स्यात्. वि
ति. श्रत्यपेत्पूर्वमुदानं स्यात्. वि कीर्षकः। अत्र ईकारस्योदात्तताः इत्यादिप्रयोगमनु
सत्यावाख्यतयम्. इतिस्वामिक्रियाः. एवास्वरादृशमेवतात्ता नोउपकारिका.

रामः

५१

मंस्त्री

१

श्रीगणेशायनमः स्त्रियाम् अधिकारोपसंमर्षानामिति पावतः अजाद्यतष्टाष्ट् अजादीनां अकारान्न
स्य च वाच्यं पत्नी तंत वद्यो तेदा स्यात् अजा अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेहः पञ्चाजी अत्र हि
समासार्थसमाहारविष्टस्त्रीत्वम् अतः तद्वा अजाः सटकाः अश्वा चटका मूषिका वात्या वसा
होरा मन्दा वित्याता संभस्तुजिनशाणापिरादेभ्यः फलात् संफला भस्तुफलार्त्तादि सरचक्र
राट्प्रान्नशतैकैभ्यः पुष्यात् सत्पुष्या प्राक्पुष्या प्रत्यक्पुष्या ऋदावाः महत्पूर्वाजातिः पुंफो
गेतुः ऋद्दी अमहत्पूर्वाकिं महाऋद्दी कुज्वा उस्मिहा देवविष्णो ज्येष्ठा कनेष्टा मध्यमेति पुं
योगेपि कोकिलाजातावपि मूलात्रजः अमूला नतः किं शातमूली उगितश्च उगिरजात्मा
तिपदिकास्त्रिपांडी स्यात् भवजी पचजी रिव्यजी वनोरव वन्नजातदन्नाच्च प्रातिपदिकमस्त्री

रामः

१

पांडी एस्पातरश्चानादेशः वन्नितिर् निपुक्क निवृत्तिपां सामान्यग्रहणं प्रत्यग्रहणोपस्थात्सविहितरुन
दादेस्तदन्नस्पग्रहणम्. तेन प्रातिपदिक विशेषणात्तदनात्मपित्तम्पतेः सुत्तानमंतिकानाः तिसुत
री. अतिधीवरी. शर्वरी. वनोनरशरतिवक्तव्यम्. हशनाद्दुतोर्विहितोपोचनदनात्तदनात्तच्च प्राति
पदिकात्तुपरश्चनेत्यर्थः. भोग्य अभयपते. वनिप्. विड्वनोरित्यात्वम्. भवावा. ब्राह्मणी. राजपक्षा.
बहुव्रीहोवा. बहुधीवरी. बहुधीवाः पक्षेऽवस्थपतेः पादोऽन्यतरस्यां. पाछ्वः कुतसमासात्तदना
त्प्रातिपदिकात्तुच्चास्यात्. द्विपदी. द्विपाद. यद्वचि. अचिवाच्यापां पादनादापस्यात्. द्विपदा. अ
क्. एकपदा. मनः मन्त्रनात्तुच्चास्यात्. सीमा. सीमानौ. भनो बहुव्रीहेः. अत्रनाद्बहुव्रीहेर्नञीष्ठा
त्. बहुपत्ता. बहुपत्तानौ. अवुभाभ्यामन्यतरस्यां सूत्रहृदोपात्ताभ्यांश्चास्यात्. सीमा. सीमे. सी

म. स्त्री.

२

मानो. दामा. दामे. दामानो. अपुंसि दामे समरः. बहुपत्न्या. बहुपत्ने. बहुपत्न्यानो. अनउपधा लोपिनो.
यतस्यो. अनजाह्वी हे रूपधा लोपिनो वाजी स्यात्. पक्षे रापनिषेधो. बहुरात्री. बहुरात्र्यो. बहुरा
त्रे. बहुराजा. बहुराजानो. प्रत्ययस्यात्कार्त्वा स्यात्. तद्दाः. सुसुपः. प्रत्ययस्यात्कार्त्वा स्यात्कार्
रस्येकारः स्यादापि परे स आपसुपः परो न चेत्. सर्विका. कारिका. अतः किं. गौका. प्रत्ययस्यात्किं.
शक्रोतीति शका. असुपः किं. बहुपरिष्ठात्तकानगरीः. काकिं. नन्दना. पूर्वस्य किं. परस्य माभूत्. क
टुका. तपरः किं. राका. आपि किं. कारकः. मामने करकयो रूपसंख्यानम्. मामिका. नरा. कायती
ति नरिका. त्यक्तस्योश्च. दक्षिणात्यिका. दहमिका. नपासयोः पत्तदोरस्येन स्यात्. पका. सका.
पकां. नकां. त्यक्तस्य निषेधः. उपत्यका. अधित्यका. आशिषितुनश्च. जीवका. भवका. उज

रामः.

२

क. १

रपदलोपेन देवदजिका देवका क्षिपकादीनाञ्च क्षिपका ध्रुवका चटका कयका तारकाभ्यो
तिथि अमत्रकारिका वर्णकान्तान्ते अमत्रवर्णिका वर्जकाशकुनौमाचाम उदीचानुवर्तिका
अष्टकापितदेसे अष्टिकाया सतकापुत्रिका हन्दाकाराणां वेतिवक्तव्यम् इहवा अशतिष्ठेदः कात्
वसंभकारदेशो वेत्यर्थः तेन पुत्रिकाशब्देऽनन्तरवर्णस्य पक्षेः कारः अमत्रेत्वाधानार्थमकारस्यै
व पक्षेः कारः सतिका सतकेत्यादि उदिचामातः स्थाने पकपूर्वायाः पकपूर्वस्य स्त्री प्रत्ययस्याकार
स्थाने पोकारस्य कान्तपूर्वस्येहास्मादापि परे केण इति ह्रस्वः आर्षिका आर्षका चटकिका
चटकका आतः किं सौकार्येभवासौकारिण्या पकेति किं अषिका स्त्री प्रत्ययस्य किं शुभं यो
तीति शुभं पा० अज्ञाता शुभं पिका अभाषितपुंस्काच्च एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽतद्वास्मात् गो

म. स्त्री. गका. गंगिका. आदाः. चार्पा. गाम्. पूर्वसूत्रविषये आह्वास्यात्. गंगाका. उक्तपुस्तकानुश्रुतिका. अ.
 नुपसर्जनात्. अधिकारोऽपे. पूनस्तीरित्यभिव्याप्यः. दिङ्दाराणाञ्छपसर्जदघ्नज्मात्रचतपचरुत्कर
 जकत्कारपः. अनुपसर्जनं पट्टिद्वारितदत्तं पददत्तं प्रातिपदिकं ततः. स्त्रियां ङीष्पात्. कुरुचरीः. उप
 सर्जनमात्रेह. बहुकुरुचरा. नदद्. नदी. देवद्. देवी. सोयर्गोपा. रोङ्गी. ओसी. ऊरुहपसी. ऊरुदघ्नीः
 ऊरुमात्री. पञ्चतपी. आक्षिकी. लावणिकी. पादशी. इत्तरी. नत्त्रवीकक. खंस्तसुराणातलना
 नामुपसंख्यानम्. स्त्रियां योस्त्री. शाक्तिकी. आत्पङ्कुराणी. तस्याणी. तलुनी. पत्रशु. यन्ननात्ति
 पांङीष्पात्. अकारलोपे छते. हलसहितस्य. हलउत्तरस्योपधामृतस्य तद्धितस्य कारस्य लोपः
 स्यादिति परे. गङ्गी. प्राचोष्कोतद्धितः. यन्ननात्प्राचोवासात्तिपांसतद्धितः. तद्धितत्वात्प्रातिपदि

रामः

३

कतेः धितसामर्थ्यात्पेणो जेपिस्त्रीवेपिहोरेतिवश्यमाणोऽरीष-गाण्यापणी-वपसिप्रथमे-प्र
थमवयोवाचिनोऽदनास्त्रियाऽरीष्यात्-कुमारी-वपस्पचरमरतिवाच्यम्-वधूरी-विरटी-वधूट
चिरंदण्डोपौवनवाचिनो-द्विगोः अदनाद्विगोऽरीष्यात्-त्रिलोकी-भजादिवात्-त्रिफला-
अनीकासेना-अपरिमाणविस्त्राचितकंवत्येभ्योनतद्वितलुकि-अपरिमाणानाद्विस्त्राद्यात्
चद्विगोऽरीष्यत्तद्वितलुकिसति-पञ्चभिरश्वैः कित्तापेचाश्वः आहीपष्टकः अर्धहैति
लुक्-होविस्त्रोपवृत्तिद्विविस्त्रा-द्याचिता-द्विकंवत्या-परिमाणानुह्यारकि-तद्वितलुकिकिं-समा
हारेपञ्चाश्वी-कारणान्ताक्षेत्रे-क्षेत्रेपः कारणानोद्विगुसतोऽरीष्यद्वितलुकि-हेकारणप्रमा
णमस्याः द्विकारणक्षेत्रभक्तिः-प्रमाणोद्वपसजिजिविहितस्पमात्रचः प्रमाणोद्विगोर्निसमि

म. स्त्री.

४

तिलुक. क्षेत्रिकं. द्विकाण्डीरज्जुः पुरुषात्मासोः चरसो. प्रमासोपः पुरुषस्तदन्तादिगोडीवासा
नतलुकिं. द्वौपुरुषो प्रमासोपसाः साद्विपुरुषी. द्विपुरुषाः परिखा. दुधसोः नरु. ऊर्ध्वोतस्यवहनी
हेरनडादेशः स्यात्स्त्रिपां. वरुडीहेरुधसोडीपरुधोनाहहनी हेरी फास्त्रिपां कुणरोधो स्त्रिपां कि.
कुणरोधो धेनुकम्. रामहापनात्ताच. संख्यादेवहनी हिदां मात्ताहापेनात्ताचुडी स्यात्. रामा
नेराप्रियेधयोः प्रात्ययोः. हापनात्ताहापि प्रात्येवचनम्. द्विहापनी. भव्यपगवहापननुहजेरुहाप
वरवेत्पत्रताप्रियेधावापि पक्षेस्त्रि. द्विहापनीवात्ता. त्रिचतुर्भां हापनस्पनस्परातं वाच्यं. चपावा
चकस्येवहापनस्पडीपरातं चेष्टते. त्रिहापणी. चतुर्हापणी. वपसोः स्यत्रः द्विहापना. त्रि
हापना. चतुर्हापना. शाखा. भजर्वत्सतिवतोर्नुक ताजवाडीप. भजर्वत्नी. पतिवत्नी. गर्भमार्त

रामः.

■

संयोगएवेष्पते. अन्यत्र तु. अन्तरस्मस्योक्तार्थो वदः. पतिमती एचिची. पत्सुर्नोपत्तसंयोगे. प
तिशब्दस्यनकारदेशः स्याद्यत्नेनमेव. चण्डिहस्पपत्नीः तत्कर्तृकस्यस्यफलमोक्षीत्यर्थः. दे
पत्नीः सहाधिकारत. विभाषासर्वस्य. पतिशब्दात्तस्यसर्वस्यपतिपरिपरिकस्यनोवास्यात्. एहप
त्नी. एहपतिः. हृदपत्नी. हृदपतिः. नित्यंसापत्न्यादिषु. समानः पतिर्यस्याः सपत्नी. एकपत्नी. वीर
पत्नी. एतः कर्तोरैव. इपंचिसूत्रीपुंयोगएवेष्पते. एतत्कर्तोः स्त्रीपूतकर्त्रीपी. पणतुकर्तवः एताः पूतक
तुरेवसा. वृषाकप्याग्निकुत्सितकुसिदानामुदाजः. एयामुदाजरोभादेशः स्याद्वीचः वृषाकपेः
स्त्रीवृषाकपापी. हृदविष्णुवृषाकपीइत्यमाः. भग्यापी. कुसितापी. कुसिदापी. कुसितशब्दोद्
सेमध्मोनतुदीर्घमध्मः मनोरौवा. मतृशब्दोकारोदेशः स्यादुदाजैकारश्चवाताभ्यां सन्नियोगाणिष्टो

म. स्त्री.

५

लोपच. मनोः स्त्री. मनापी. मनावी मनुः. वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न. वर्णावाचीपोनुदात्तात्तोपध
स्तदन्तादनुपसर्जेनात्मातिपदिकाद्वाऽऽप्ताजकारस्य नकारदेशश्च सता. एनी. रोहिता. रोहिणी. वि
हो. रदिभ्यश्च. विष्टो गौ. रदिभ्यश्च सिपां. ङीष् स्यात्. नर्तकी गौरी. अननुही. अननुही. पिप्पत्माद
यश्च. आकृतिगोराः. यम. सूर्यतिष्ठागत्स्यमत्स्यानोपधधायाः. भंगस्योपधायापस्यलोपः स्या
त्सचेद्यः सूर्याद्यवपवः. मत्स्यस्यष्टाम्. सूर्यागत्स्यपोश्चैव ज्ञाञ्च. तिष्ठापुष्पपोर्नक्षत्राणि प
लोप इति वाच्यम्. यलोपः. मत्सी. जानपदकृण्डगोणारयत्तभाजनागकावनीनकुशकामुककव
रहृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्रणास्योत्पवर्णानाछादनापोविकारमैथुनेच्छकेशवैशेषु. एकार
शम्भ. प्रातिपदिकेभ्यः कमाद्वात्पदिभ्यभर्थे ङीष् स्यात्. जानपदिहजिश्चेत्. अमातुजान

रामः.

५

परी-भवेतत्तादीपि भाघुदातः-भाजीश्राणाचेतभाजान्याः पवागूरुसिकाश्राणाविलेपीत
रत्नाचसा-शोणात्माचाम्-शोणीशोणा-दीतोणवचनात्-उदजादुणवाचिनोवाडीषस्यात्-म
ही-मृदुः-उतःकिं-पुचि-गुणेति किं-भास्वः-खरुसंयोगोपधात्रः-खरुः-पतिंवराकमा-पाहृः-
वह्नादिभ्यश्च-सभ्योवाडीषस्यात्-वही-वह्नुः-कृतिकाएदक्तिनः-रात्रिः-रात्री-सर्वातोक्ति-त्रयादि
तेके-शकटिः-शकटी-संयोगादख्यापाम्-पापुमाख्यासंयोगास्त्रियोवर्जतेततोडीषस्यात्-गो
पस्पस्त्रीगोपी-पासकाजात्रः-गोपालिका-अश्वपालिकाः-सूर्यादेवतापांचाचाच्यः-सूर्यस्पस्त्री
देवतासूर्या-देवतापांकि-सूरी-कुन्ती-मानुषीयम्-इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृदहिमाः-रारापपप
वपववमातुलाः-चार्याणामातुक्-सकापानुगागमः-स्यात्तीषच-इन्द्राणीत्यादि-हिमारणपणे

महती.

६

महत्वे. महद्भिर्महिमानी. आरण्यानी. यावाद्दोषे. दुष्टोपवोपवानी. पवनान्निष्पाम. पवनान्नातिपि
पवनानी. मातुलोपाध्यापपोरागवा. मातुलानी. मातुली. उपाध्यापानी. उपाध्यापी. आचार्योदरा
संच. आचार्यसस्त्री. आचार्यनी. पुंयोगदत्तेव. नेहं. आचार्यः सपेव्याख्यात्री. अर्पक्षत्रिपाम्ना
वास्वार्थः. अफाणी. अर्पाः. स्वामिनीवेषणवेत्पर्यः. क्षत्रिपानी. क्षत्रिपा. पुंयोगेतुः. आपी. क्ष
त्रिपी. क्रीतात्करपूर्वात्. क्रीतान्तादरन्तात्करणादेः. स्त्रियोऽदीप्स्यत्. वस्त्रक्रीति. कृत्वित्रः. ध
नक्रीता. बहुव्रीहेश्चान्नोदाजात्. बहुव्रीहेः. कान्तादन्नोदाजादरन्तात्स्त्रियादीप्स्यत्. ऊरुभिन्नी
अस्वाहृपूर्वपदाद्वा. पूर्वणित्तेप्रात्येविकल्पोयम्. सुरापिती. सुरापिता. सद्गुर्वोपसंज्ञनारसंयोगे
पधात्. असंयोगोपधमुपसंज्ञनंयत्स्वाहं. तदन्तादरन्तात्प्रातिपदिकात्वादीप्स्यत्. केषान्तिका

रामः.

६

ना अतिकेशी अतिकेशा चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा असंयोगोधातुः सुगुल्फा अद्वन्द्वमूर्तिमत्त्वाङ्गे
प्रागिष्यसविकारजम् अतस्स्येति तत्र दृष्टं च तेन चेतनं तथा पुनम् सुसेदा इवता सुत्तना आमूर्ज
त्वात् सुसुखाशाला अप्रागिष्यत्वात् सुशोफा विकारजत्वात् सुकेशी सुकेशारण्या अप्रा
गिष्यस्यापि प्रागिति निहेष्टत्वात् सुस्तनी सुस्तनावा प्रतिमा प्रागिवत्प्रागि सादृशो दृष्टत्वात् नमसि
कोदरौष्टं जंघादनकर्णं प्रंगञ्च सभ्योवादीष्यत्वात् तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका पुच्छाच्च सुपु
च्छी सुपुच्छा कवरमणि विषण्णो नित्यम् कवरं चित्रं पुच्छं पद्माः साकवरपुच्छी रत्नादि उ
पमावात्पक्षाच्च पुच्छाच्च नित्यमेव उत्कृष्टपक्षी शांता उत्कृष्टपुच्छी सेना नक्रोडादिव द्रवः क्रो
डादेर्वह्वश्च स्वार्द्रावृत्तीषु कल्पाण क्रोडाः अप्रानामाः क्रोडाः आकृतिगणोपमः सुजघना स

म. स्त्री.

सहनजविद्यमानरवीच. सहेत्पारित्रिकश्वीञ्जरीष. सकेशाः अकेशा. विद्यमाननासिका. नखसुखा
संज्ञापाम्. डीषनस्यात्. प्रपूर्णागवा. गौरमुखा. संज्ञापांकिं. ताप्रमुखीकया. वाहः. वाहनात्मातिप
दिकातडीषस्यात्. डीषेवानुवर्जतेनडीष. दित्पवाश्चमे. दित्पोहिचमे. सख्यणिष्ठीतिभाषापाम्.
इतिशब्दः प्रकारे. सखीः. अणिष्ठीः. आधेनबोधनंयंतामणिष्ठी. जातेरस्त्रीविषयादपोपधात्. जा
तिवचिपत्रचस्त्रिपांनिपतमपोपध-जतः. स्त्रिपांडीषस्यात्. आकृतिगहणाजातिअनुगतसंस्थानव्यंग्ये
सर्पः. लिंगानां चनसर्वभाक्. सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यागोत्रेचरणीः. सहः. तटी. घटी. हवलीः. औषा
वि. कटी. बहवी. जातेः किं. मुखा. अस्त्रीविषयात्किं. वलाकाः. अपोपधात्किं. क्षत्रिपा. पोपधप्र
तिषेधेगवपहपसुकपमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः. गवपी. हपी. मुकपी. हलल्लहितस्येतिपलो

रामः.

पः मनुषी मत्स्यस्यद्याम् मत्सी पाककर्णी पार्णी पुष्प फल मूलवालो नरपदाञ्च पाकाद्युत्तरपदा
ज्जातिवाचिनः स्त्रीविषपादपिडी षस्पात् ओदनपाकी शंकुकर्णी शालपणी शंखपुष्पी दासी
फली दर्भमूली गोवाली एते ओषधिविशो ह्यः इतो मनुष्यजातेः डी षस्पात् दाहि उरु तः
उकारात्तादपोपधा मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियो ड्डस्पात् कुरुः पंगोश्च त्रंगूः अथुरासोका
एकारलोपश्च चाड्ड पुंयोगलक्षणास्पडी लोपवादः लिंगविशिष्टपरिभाषणसादपः अथः
संहितशफलक्षणावामादेश्चः अनौपम्यार्थसूत्रम् संहितोरुः सैवशफोरुः सहितसहाभ्यां चे
तिवक्तव्यम् हितैरसहसहितैरुपसां सासंहितोरुः शाङ्गैरवाद्यजोडीन् शाङ्गैरवादेजोरेपौका
स्तदन्ताच्चजातिवाचिनोडीन्सात् शोरेगरी वैदी जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगेडीवेव नृनरपोर्हद्वि

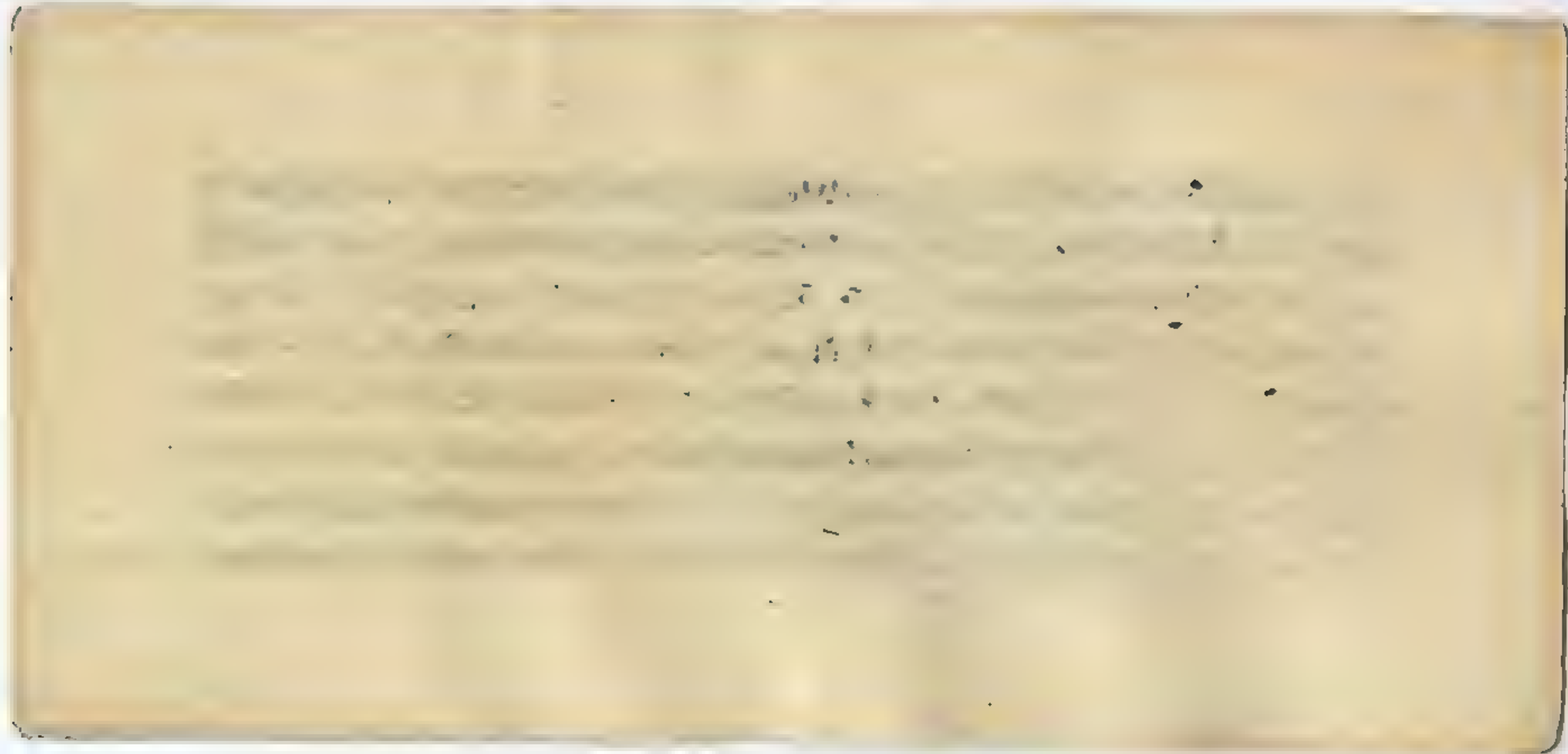
महर्षी.

८

श्व-इतिगणसूत्रम् नारी पदुष्माप पड. ज्ञातिपंचापस्यात्. अइम्यजोः स्यान्मामग्रहणं. आ
वष्मा. करेवाभ्या. वाद्यजश्चावाच्यः. पौतिमाष्याः आवल्याञ्च. अस्माञ्चास्यात्. यत्रश्वेतिह्री
योषवाद्. अवदशच्चोगर्गादिः. आवल्या. एवस्ति. पुवराव्यातिः प्रत्यपः स्यात्सचतद्वितः लिङ्
गविशिष्टपरिभाषयासिद्धेतद्विताधिकारउत्तरार्थः पुवतिः. अनुपसर्जनदित्येववहवोपुवनोपस्यां
सावहुपुवाः पुवतीतितुपोतेः शत्रन्तान्डीपिवोधम्. इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥

कमः

८

म.स.

१

श्रीगणेशायनमः समासः पञ्चधा तत्र समसने समासः सच विशेष संज्ञा विनिर्मुक्त केवल समासः प्रथमः
प्रापेण पूर्वपदार्थ प्रधानो व्ययीभावो द्वितीयः प्रापेणोत्तरपदार्थ प्रधानस्तत्पुरुषः तृतीयः तत्पुरुषभे
दः कर्मधारयः कर्मधारयभेदो द्विगुः प्रापेणान्यपदार्थ प्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः प्रापेणोभयपदार्थ
प्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः समर्थः पदविधिः पदसंबन्धी यो विधिः सः समर्थः श्रितो बोध्यः प्राक्कारात्स
मासः कङ्कारः कर्मधारय इत्यतः प्राक्त्वात्मास इत्यधिक्रियते सहसुपा सुसुपा सहवासमस्यते समा
सत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो लुक् परार्थाभिधानं हन्ति कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः प
ञ्चदशः सप्तम्याः बबोधकं वाकं विग्रहः सच लौकिकोः लौकिकश्चेति द्विधा तत्र पूर्वभूत इति लौकि
कं सर्वं भूतसुरसः लौकिकः भूतपूर्वः भूतपूर्वचर इति निर्देशात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः इवेन

रामः

१

वासमासो विभक्त्यलोपश्च वागर्थोऽव वागर्थो विवृतिर्केवलसमासः । अव्ययीभावः अधिक
 शेषः प्राकृततत्पुरुषात् अव्ययं विभक्तिः समीपसमृद्धिर्द्वयोर्भावात्प्रासं प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य
 यानुपूर्व्येण पद्यसारूप्यसंपत्तिः सा कल्याणवचनेषु विभक्त्यर्थो हि सुवर्तमानमव्ययं सुवचनेन सह नि
 त्यसमस्यतेः हो व्ययीभावः प्रापेणः विग्रहो नित्यसमासः प्रापेणः स्वपदविग्रहो वा विभक्तौ हरिति
 अधिदृतिस्थितेः प्रथमानिर्दिष्टसमास उपसर्जनम् समास एवेत्यप्रथमानिर्दिष्ट उपसर्जनम् उपसर्जनं
 पूर्वः समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोगः इत्यधेः प्राक्प्रयोगः सुयोसुक एकदेशविकृतस्याः नमताया
 निपदिकसंज्ञायां सा च्युत्यन्तिः अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपोलुक् अधिहरिः अव्ययीभावश्च नपुं
 सकं स्यात् गाः पातीति गोपाः तस्मिन्निति अधिगोपम् नाव्ययीभावादतोऽव्ययपञ्चम्याः अदत्तादव्य

म.स.
२

यीभावात्सुपोनसुकरास्पपत्त्वमीविनाअमादेशःअधिगोपात्अधिगोपाभामित्यादि.तृतीयासप्तम्यो
वीहसेअदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्वहुलेमभावःअधिगोपेअधिगोपम्.एवैसमीपे.कसस
समीपंउपकसं.उपकसेन.उपकसे.बहुलग्नहरात्सुमदमुमजगद्.मित्यादौसप्तम्यानित्यमभावः
सद्गणंसमृद्धिःसुमदम्.पवनानांस्त्रिद्विपवनम्.मक्षिकाणांअभावोनिर्मक्षिकम्.हिमस्याःत्वपो
ऽतिहिमम्.निद्रासंप्रतिनपुज्यतेऽतिनिद्रम्.हरिशब्दस्यप्रकाशइतिहरि.विस्मोःपश्चादनुविस्मो.यो
ग्यतावीसापदार्थेनतिवन्निसादृशानिपणार्थाः.रूपस्ययोग्यमनुरूपम्.अर्थेअर्थेप्रितमसर्थं.श
क्तिमनतिक्रम्यपथाशक्ति.अव्ययीभावेचाकाले.सहस्रसःस्यादव्ययीभावेनतुकाले.हरेःसाह
शंसहरी.कालेतुसहपूर्वाह्णम्.ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेतनुज्येष्ठम्.चक्रेणपुगपत्सचक्रम्.सदृशःस

रामः
२

रत्नाससखिः क्षत्राणां संपतिः सक्षत्रमः तृणमप्यपरित्यज्य सतणाम् अति अतिगंधपर्वने
अधीते सागिः ~~यदा साहस्ये~~ असाहस्ये सच यथा शब्दः समस्यते तेनेहनः यथा हरिस्तथा हरः
यावद्वेधारणो यावत्तः श्लोकांस्त्यावन्नोऽनुत प्रणामापावच्छ्लोकम् सुप्रमतिनामात्रार्थः
शाकस्पलेशः शाकप्रति विभाषा अधिकारीमम् अपपरिवहिरज्ज्ववः पञ्चम्या अपवि
सुसंसारः अपविस्मोः परिविस्मुपरिविस्मोः वहिर्वनम् वहिर्वनात् प्राग्वनम् प्राग्वनात्ति
~~एदुमभतीनिष~~ सतानिनिपात्यते ति एनिगवोयस्मिन्काले सति एदुरोहनकालः ~~करेमध्ये~~
षष्ट्याय पारमध्यश्चौषध्यन्तेन वा समस्यते एदन्नत्तज्ज्ञानयो निपात्यते पारे गंगं गंगायारं
मध्ये गंगं गंगामभं महाविकल्पेन वा कम्पि गंगायारं पारं गंगामभमं ~~संख्यावेदनेन~~ वंशो

भा.स.

३

द्विधा विद्यपानमवाचः तत्र भवो वंशः तद्वाचिना सह संख्या समस्यते द्वौ मुनी वंशौ द्विमुनिः
व्याकरणस्य त्रिमुनिः विद्यातद्वत्तासु भेदविवक्षाणो त्रिमुनि व्याकरणं एकविंशतिभिरुद्वाजे न
द्विभिः त्रीभिः संख्या वा समस्यते समाहारे चापमिध्यते यज्जुगं द्विपुं नमः अयं यदाये
च संज्ञाणाम् अयं यदाये विद्यमानं सुचनं नदीभिः सह नित्यं समस्यते विभायाः विकारेः पिवा
केन संज्ञाः नवगमादि रमित्यसमासः उक्तं गंदं नाम देशः लोहितगंदं म. न. द्वि. आ. पञ्चमः
समाप्तेरधिकारोः यम् अयं यदाये शरदादिभ्यश्च क्त्वात् समासात् नोः व्यपी
भावे शरदः समीपमुपशरदम् प्रतिविपाशम् शरदः विपाशः अनस उपानतः दिवः हिमवतः
अननुदः दिशः दशः विशः चेतसः चतुनः तदः तद् पदः किपतः नरायणरसच उपजरस

रामः

१

मं **अभय** अभयत्तादव्ययीभावाद्वाचं न **सहिते** नानास्यभस्यतेर्लोपस्तद्विधेयोरे उपराजम् अष्टात्मम् नपुं
सकारद्वयतरस्याम् अभयन्त्यत्कीवंतदजादस्ययीभावाद्वाचं उपचर्मम् उपचर्मम् **रुप** रूपजादव्ययीभा
वाद्वाचं उपसमिधं उपसमित् नदीयोर्णमास्योर्गङ्गायणीभ्यः वाचं उपनदम् उपनदीत्यादि गिरेषु
सेनकस्य वाचं उपगिरम् उपगिरि प्रतिपरसमनुभोक्ष्मां टच् प्रत्यक्षं अक्षः परंपरोक्षम् अतए
वसमासः परोक्षेतिरिति निपातनात्परस्योकारः **इत्यादि** इत्यव्ययीमादः तत्सुस्य अधिकोपम् प्रा
ग्वद्व्रीहेः द्विगुण्य तत्सुस्यसंज्ञः द्वितीयाश्रितातीतपतितगताः त्यस्तप्राप्ताः पत्रेः द्वितीयातंश्रितादि
प्रकृतिकैः सुवतैः सहवासमस्यते सतत्सुस्यः कस्मिंश्चित् कस्मिंश्चित् इत्यादि तृतीयातत्कृतार्थेनमु
क्तवचनेन तृतीयातंश्रितातीतार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देनचसहप्रावृत्तः शकुलपाखण्डः शकुलपाखण्डः

मस

४

धामेनाथोधानार्थः तच्च तेति किं अक्षराकाणः पूर्वसदृशसमो नार्थवत्प्रहनिपुणामिष्टप्रहसौः
तृतीयान्तमैतैः प्राग्वत् मासेन पूर्वो मास पूर्वः मातृसदृशः पितृसदृशः उनाथे माषोने कार्षापण
म माषविके लम् दास्य लहः आचारनिपुणः गुड मिष्टः आचारस्त्रक्षः अवाप्सोपसंख्या नम मा
साध्वरः अत्रेन व्यञ्जनम् सस्कारद्वयवाचकं तृतीयान्तमत्रेन सह प्राग्वत् दध्ना उपसीक्त भोदनं द
ध्मोदनं मध्येन मिष्ट्रीकरणम् गुडेन मिष्ट्राधाना गुडधानाः कर्तृकरणे कृतावहलम् कर्त्तरिक
रणे च तृतीयाकृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् हरिणा ज्ञातः हरित्रातः नवाभिन्नः कद्रुहणे गतिकारक श्वस्या
ऽपि ग्रहणम् नवानिर्मित्रः चतुर्थीगदर्थार्थवति द्वितिसुखे क्षिते चतुर्थ्यन्तार्थपय नदा चिनाः
र्यादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत् पूपापदरू पूपदरू तदर्थेन प्रकृतिविकारभाववेष्टि तेनेहन २

रामः

४

अनायस्यालीः अश्ववासादयस्तुषहीतत्पुरुषाः अर्थेननित्यसमासोविगोसुखम् प्यलिङ्गताचेतिवक्तव्य
त्यम् द्विजायापेद्विजार्थः सूपः द्विजार्थायवाग् द्विजार्थेययः भूतवलि गोहितम् गोरक्षितम् पञ्च
मीमवेन चोगस्पम् चोरभयम् ~~सोक्तम्~~ ~~मिथ्या~~ ~~दूर्य~~ ~~क~~ ~~ष्ट्राणि~~ ~~नेनः~~ पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः अनुगुत्त
रपदे-स्तोकाभुक्तः अस्याभुक्तः अजिकादागतः अम्पासादागतः दूरादागतः कष्टादागतः य
द्यः सुवनेनप्राग्वत् गत् पुरुषः राजपुरुषः ~~याजकादिभिश्च~~ वक्ष्यन्तसमस्यते वक्ष्यमाणस्यनिषे
धस्यापवादः ब्राह्मणयाजकः देवयूजकः याजकरजकपरिचारकपरिवेषकस्नातकोऽध्यापकोऽ
त्साहकोर्हर्जकहोतपोतभर्तृथागाकयजिगणकानि ~~मुष्ण~~ ~~जरेण~~ ~~तरलोय~~ ~~श्चेतिवक्तव्यम्~~ तरव
न्तंयद्गुणवाचितेनसमासः सर्वेषांश्चेततरः सर्वश्चेतः सर्वेषांमहत्तरः सर्वमहान् ~~ननिर्हारी~~ ~~यो~~ षहीनसम

म.स.

५

स्यते. नृणां हि जः श्रेष्ठः. शरणगुणसुहितार्थसद्व्यपगतसमानाधिकारो न. शरणावर्त्यैः सदादिभिश्च
षष्ठीनसमस्यते. सतां षष्ठः. काकर्यकां हर्मः सुहितार्थान्नृप्यार्थः. कल्याणं सुहितः सहिजस्य कुर्वन्
कुर्वो णो वा. ब्राह्मणस्य कृत्वा. पूर्वो नरसाहचर्यो ह्यस्य पतेव गस्यते. तेन तु दुपरिरत्यादि सिद्धम्. ब्राह्मण
स्य कर्त्तव्यम्. तक्षकसर्पस्य तेनैव पूजायाम्. मतिबुद्धिरिति सूत्रेण विहितोपः कृत्स्नदत्तेन षष्ठीनस
मस्यते. राज्ञोपतः बुद्धः प्रति तो वा. अधिकरणवाचिनश्च तेन षष्ठीनसमस्यते. इदमेवामासिते गते भु
क्ते वा. कर्मणि षष्ठः उभयप्राप्तौ कर्मणा तिया षष्ठीमानसमस्यते. आश्रयो गवां दोहोः गोपेन. तज्जकाभ्यां कर्त्त
रि. कर्त्तव्यं तज्जकाभ्यां षष्ठ्या न समसः वच्चसभर्ता. ओदनस्य पाचकः ~~कर्त्तव्यः~~ कर्त्तव्यः षष्ठ्या अकेन न समसः
भवतः शापिका. एवापराधरी नरमेव देशिनेकाधिकरणे. अवपविना सह एवादिपः समस्यते एकत्वमे

रामः

५

एव्याविशिष्टश्चेद्वपरीः षष्ठीसमासापवादः- एवंकापस्य एवंकापः-अपरकापः-सकाधिकरणो-किं
वम्प्रात्राणां-अहंनृपुंसकम्-समांशवाच्यहंशब्देनित्यंस्त्रीवेप्राग्वत्-अहंपिप्पत्याअहंपिप्पस्त्रि-
एकविभक्तावषष्ट्यन्तवचनमित्युपसर्जनसंज्ञाभावाद्भूत्वन-स्त्रीवेकिम्-मामाहुः-इत्येकसव-अहंपि
प्पस्त्रीनां-द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्यपञ्चमस्यतस्याम्-एतामेकदेशिनासहप्राप्त्यतवा-द्वितीयंभिश्चापाहि
तीयभिश्चा-एकदेशिनाकिम्-द्वितीयंभिश्चापामिधुकस्य-अन्यतरस्यांनहणसामर्थ्यात्पूर्णगुणो
तिनिषधेवधित्वापक्षेःषष्ठीसमासः-भिश्चाद्वितीयम्-आज्ञापत्रेचद्वितीयया-पक्षेद्वितीययाश्रीतेतिस
मासः-प्राप्तोभीवनंप्राप्त्यजीवनः-जीवनप्राप्तः-आपन्नजीवनः-जीवनापन्नः-इहसूत्रेद्वितीययाअदिति
छित्वाभकारेणमिधिविधीयते-तेनजिविकांप्राप्तास्त्रीप्राप्त्यजीविका-आपन्नजीवि-का-कालां-प्री

॥ म-स-॥ मासिना-पमिछेद्यवाचिनासुवनेनसहकालाः समस्यन्ते-मासो जातस्य पस्य समासजातः सत्प्रमीशौखेः

॥ ६॥

सप्रम्यन्तशोरादिभिः प्राग्वत्-अक्षेषुशोराडः-अक्षशोराडः-शोराडधूर्त्तकितवव्याडेप्रवीणसंवी
ताः-नराधिवपटुपरिगतकुशलवपलनिपुणानि-द्वितीयातृतीयेत्यादिपोगविभागदमत्रापिद्वितीया
दीनांप्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः-द्विक्रंख्येसंज्ञापाम्-विशेषरांविशेष्येरावहुलमित्येवमिदं संज्ञाया
मेवेतिनिपमायंसूत्रम्-पूर्वेषुकामशामी-सप्रअयपः-तेनेहनउत्तरावभाः-पञ्चब्राह्मणा-तद्विना
योऽत्रपरसमाहारे-तद्विनायेविषयेउत्तरपदेचपरतः-समाहारेचवाच्येदिक्रंख्येप्राग्वत्-पूर्व
स्यांशालायांभवः-पूर्वाशालादतिसमासेजातैः-सर्वनाम्नोहन्तिमात्रेपूर्वम्-द्विक्रंख्येप्राग्वत्-पूर्व
यांजः-अस्माद्वाच्ययेत्रः-स्मादसंज्ञायां-तद्विनेषचामादेः-वितिगितिचप्रत्ययेतद्विनेषचामादेर

॥ रामः ॥

॥ ६ ॥

चोहृदिः स्यात् यस्येति च योर्वशात् पूर्वशाखाप्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उच्चार्यते
एवं योऽस्मिन्मुखः तेन शाखाशब्दे आकार उदात्तः पूर्वशाखाप्रियः द्विषु समाहारेनास्य नमिधा नात्
षण्माहणमयत्तं वाणमातुरः सातुह संख्यासंभद्रपूर्वाया इति वक्ष्यमाणेण पञ्चगवधने
यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवाच्चारतसुखस्य विकल्पे प्रात्येकं दृष्टं तसुखयोर्ह्यपदे निस समास
वचम् गोतद्वित्तुकि गोनात्तसुखाद्वक्ता समासात् नो नतुतरद्वित्तुकि पञ्चगवधनः संख्या
पूर्वोद्विषुः तद्विताये तत्रोक्तः संख्या पूर्वस्तसुखो द्विषु द्विषुरेकवचनम् द्विषुः समाहारेण
कवत्स्यात् सनपुंसकम् समाहारे द्विषुर्दृष्टं नपुंसकं स्यात् पञ्चानां गवो समाहारः पञ्चगवम् वि
शेषां विषेऽप्येण बहुलम् भेदकं भेदेन समानाधिकरणे न बहुलं प्राग्वत् नित्यमुत्पलं नित्योत्पलम् च

मस.

७

हृत्पद्महृत्पद्मवित्-नित्यं कृतसर्पः क्वचिन्न-गमोत्तमदामः-अपरस्याः-हृत्पद्मभावोवक्तव्यः-अपरस्या
सावर्द्धेः-अपरस्याः-समहृत्पद्मोत्तमोत्तम-एतन्मनैः-सहस्रमस्यंते-सहृद्यः-आमहृतः-समाकाधिक
रणगामीययोः-महावैयाकरणः-तत्पुरुष-समाकाधिकरण-कर्मधारय-एतन्मनैः-सहस्रमस्यंते-सहृद्यः-आमहृतः-समाकाधिक
येषु-कर्मधारयेजातीयदेशीययोश्चपरतोभाषितपुंस्कात्परऊटुः-भावोयस्मिन्नप्यामृतंपूर्वपुंस्वत्-
पुराणांप्रियादिष्वप्यतः-पुंवद्भावोविधीयते-महानवमी-कृष्णचतुर्दशी-महाप्रिया-एतन्मनैः-कि
म्-उत्तुष्टौगोः-पेकादुदुतदत्यर्थः-उपमानानिसामान्यवर्णनैः-घनरूपाम-शाकपार्थिवदीनामुत्तरपद्वो
यश्च-शाकपिपः-पार्थिवः-शाकपार्थिवः-देवघातण-महर्ष्यसकादयश्च-एतेनियान्तजे-महर्ष्यसको
महर्ष्यसकः-व्यसकोधृते-उदकच-अवाकच-उच्चावचम्-निष्ठितं-चप्रचितं-चनिष्ठुप्रचम्-नास्ति

रामः

७

किंचनपस्पसोः किञ्चनः आख्यातमाख्यातेन क्रियासातसे अश्रीतपीवतेत्येवं सततं यत्राः भिधीय
तेसाः श्रीतपिवता यचतभृज्जता स्वादतमोदता नास्ति कुतो भयं पस्पस अकुतो भयः अमो राजा
राजान्तरं विदेव चित्रात्रम् नज् सुपाया स्वत् नत्योपो नजः नजो नस्पत्यो पउत्तरपदेः अ ब्राह्मणाः त
स्मान्नुत्तवि लुत्पन्नकारात्रजजउत्तरपदस्याः जादेर्नुद् अन्वः नैकधास्यादौ नुनण् हेन सहसु सुपेति
समासः कुगतिप्रादपः एते समर्थेन नित्यं समस्य ज्ञेः कृत्स्नः पुरुषः कुपुरुषः दुर्पीदि चित्राचक्षुः कृपी
द्वयश्च न्नाज्जन्ताश्च क्रियायोगे गतिसत्ताः स्पुः डुरीकृत्य सुक्लीकृत्य परपटाकृत्य कारिकाशत्रु
स्योपसंख्यानम् कारिका क्रिया कारिका कृत्यः अनुकारां चानिति परम् खादकृत्य अनिति परं किं
खादति कृत्वा निरपीवत् आदरा नादायोः सदसती सक्त्य असक्त्य भूषणोऽत्यम् क्रिः अत्यं

म. म.

८

कृत्य-भूषणे किम-अलंकृतौ स्तंगतः पर्याप्तं दत्तार्थः अनुकरणमित्यादि किमूची सभावात्कृत्विष
या-अन्तरपरिगृहे-अन्तर्हृत्य-मध्ये हृत्येत्यर्थः अपरिगृहे किं-अन्तर्हृत्वागतः हृतं परिगृह्यगतं दत्त
र्थः कर्णे मनसी श्रद्धाप्रतिघाते-कर्णे हृत्यपयः पिवति-मनोऽपि-कर्णे शब्दः सप्रसी प्रतिरूपको निपातो
ऽभिलाषाः तिष्ठयेव त्रेते-मनः शब्दोऽप्यत्रैव-युरोऽवपम-पुरस्कृत्य-अस्ते च-अस्ति मिति मानमव्ययं
तिसंज्ञेष्वात्-अस्ते गत्य-अष्टगत्यः पूर्वरेषु-अपत्यमित्येव-अष्टगत्य-अष्टोद्य-अभिमुखंगत्वा
क्ताचेत्यर्थः अव्ययं किं-जलमष्टंगच्छति-अदोनुपदेशो-भदः कृत्वा दः कृतम्-परं प्रत्युपदेशो प्रत्यु
दाहारयम्-तिरो न हर्-तिरो भूय-विभाषा कृत्वि-तिरः कृत्य-तिस्कृत्य-तिरः कृत्वा-उपाजेः चाजे-एतौ
कृत्विवागतिर्संज्ञोक्तः उपाजे कृत्वा-अन्वाजे कृत्य-अन्वाजे कृत्वा-दुर्वलस्य वलमाधायेत्यर्थः साक्षा

ह

रामः

८

तमृतीनिव. कृजिवागति संज्ञाः स्युः स्युर्थ इति वक्तव्यम्. साक्षात्कृत्य. साक्षात्कृत्वा. लवणं कृत्य.
लवणं कृत्वा. मान्नतं निपातनात्. भनत्पाधान उरसि मनसी. उरसि कृत्य. उरसि कृत्वा. अभ्युपगम्येत्य
र्थः मनसि कृत्य. मनसि कृत्वा. निश्चित्येत्यर्थः. भनत्पाधानमुपश्लेषः तन्न. उरसि कृत्वा पाणिं शोते. मध्ये
पदे निवचने च. एते कृजिगति संज्ञा वा स्युः स्युः साधाने. मध्ये कृत्य. मध्ये कृत्वा. पदे कृत्य. पदे कृत्वा. नि
वचने कृत्य. निवचने कृत्वा. वाचत्रिपम्येत्यर्थः. नित्यं हस्ते पाणावुपयमने. कृजि. उपयमनं विवाहं.
स्वीकरमात्रमित्यस्ये. हस्ते कृत्य. पाणौ कृत्य. प्राध्वं वन्धने. प्राध्वमित्यव्ययम्. प्राध्वं कृत्य. वन्धनेना
नुकूलं कृत्येत्यर्थः. प्रार्थनादिना तनुकूलकारणे प्राध्वं कृत्वा. जीविकोपनिषदावौपम्ये. जीविका मि व
कृत्वा जीविका कृत्य. उपनिषदमि कृत्वा उपनिषत्कृत्य. औपम्ये किं जीविकां कृत्वा. प्रादिग्रहणं भ

म.स.
२

गत्यर्थः सुपुरुषः प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमपा. प्रात आचार्यः प्राचार्यः. अत्तादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयपा. अ
तिक्रान्तो मात्तामिति विग्रहे. एकविभक्तिचा पूर्वनिपाते. विग्रहे यद्विपतविभक्तिं कंतदुपसर्जनतुतस्पष्ट
र्वनिपातः गोस्त्रियो रूपसर्जनस्प. उपसर्जनं योगोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तच्चतुर्दन्तस्प्रातिपरिकस्पहसः अ
तिमात्रः अवाद्यः कुलाद्यर्थे तृतीयपा. भवकुएः कोकिलपाः वकोकिलः पर्पादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थपा.
परिग्लानो ध्यायनापपदीधयनः. निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चमपा. निष्क्रान्तः कोशोऽप्याः निष्कोशास्ति. त
त्रोपपदं सप्तमीस्यम्. उपपदमितिङ्. उपपदं समर्थेन नित्यं समस्पते अतिर. नश्च समासः कुम्भं करोति
कुम्भकारः. अतिङ्. किम्. मामवान्भूत. माडि. लुडि. तिसप्तमी निर्देशमाडु. पपदं. गतिकारकोपपदानां
कृभिः सह समासवच्चं प्राक्तुवृत्तजैः व्याघ्री. अश्वक्रीती. कच्छपीत्यादि. अमेवाव्ययेन. अमेव

तामः
२

मेतुल्यविधानं यदुपपदेत देवाव्ययेन सह समस्यते. स्वाहंकारं. सादुमिरासुत्तरतिणमुत्. नेह. काव्यसम
यवेलासुतुमुत्. काव्यः समयोवेलावाभोजं. अमैवेति किं. भग्नेभोजम्. भग्नेभुक्ता. विभाषावेप्रथ
मएवैष्टितिकारणमुत्. अमावास्यायेन चतुल्यविधानमेतत्. तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्याम्. उपदेशस्त
तीयापामित्यादीन् उपपदायमनेकाव्ये सहवासमस्यजे. मूलकेनोपदेशोभुंजे. उपदेशस्तृतीयापा
मितिरामुत्. काव्य. तृतीयाप्रभृतीन् उपपदानि त्वांते सहवासमस्यजे. उच्चैः कृतम्. उच्चैः कृतम्. अव्य
येयथाभिप्रेताख्यानेकत्रः त्वाभ्यामुत्. तत्सुखस्योऽगुलेः संख्याव्यपादेः. संख्या
व्यपादेः इत्यंतस्मत्सुखस्य समासाजोः क्पात्. द्वे भु. लीप्रकारास्य द्भु. खम्. निरंशुत्वम्. अहं
सर्वैकदेशं संख्यातपरापाञ्चरात्रेः सभ्योरात्रेः स्याच्चात्संख्याव्यपादेः. अहं गहणं द्वेद्वयम्. रात्रा

मम.

१०

हाहाः पुंसि. सतेपुंसेव. अश्वराविश्वाहोरात्रः सर्वरात्रः. पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः. पुराणरात्रेः संख्यापूर्वरात्रे
ह्रीवै. द्विरात्रं. अतिरात्रः राजाहः. सतिभ्यश्च. सतदन्तात्तसुरुपाहच. परमरात्रः कृष्णसखः. अहोरात्रो
रेव. टिलोपः. उन्नमाहः. अहोरात्रोत्तमः. सर्वदिभ्योहनशब्दस्याहोरात्रेः स्यात्समासोत्तरे. अहोरात्रो
त. अहोरात्रपूर्वपरस्यात्रिमिजाहोत्रस्याः पूर्वाह्नः. न संख्यादेः समाहारे. अहोरात्रोत्तरे. अहो
त्रहः. उन्नमेकाभ्यां च. अहोरात्रोत्तरे. उन्नमशब्दोत्तमार्थः. पुराणशब्दमाह. पुराणमुदिनाभ्यामहः
ह्रीवतेष्टा. पुराणहः. मुदिनाहम्. सकाहः. अग्राख्यापामुसः. त्व. अश्वानामुरश्च. अश्वोरसंमुखो
ः अश्वस्यः. ग्रामकोटाभ्यां चतुष्पाः. ग्रामतक्षः. कोटतक्षः. अतेशुनः. अतिश्वोवराहः. उपमानादशानि
सु. अप्रातिविषयोपमानवाचिनः. शुनश्च. भाकर्षः. श्वोव आकर्षयः. उत्तरमगपूर्वाच्चसकृन्. च।

रामः

१०

दुपमानात्-उत्तरसकथं-मृगसकथं-मृगसकथमएवसकथं-फलकमिवसकथिंफलकसकथं-ना
वोहिणोः-दिनावम्-त्रिनावम्-अर्द्धावम्-अर्द्धनावम्-स्वार्थाः-मात्राम्-द्विगौरर्द्धावस्वार्थाष्टवत्वा-द्विस्वा
रम्-द्विस्वार्थि-अर्द्धस्वार्थं-अर्द्धस्वार्थि-द्वित्रिप्पामज्जत्वेः-द्व्यज्जलम्-द्व्यज्जलि-ब्रह्मणोऽन्यपदाव्यापा
म-ब्रह्मनाज्जत्पुरुषादृच-सुराष्ट्रेब्रह्मा-सुराष्ट्रब्रह्मः-कुसहभ्यामनतरस्याम्-कुब्रह्मः-कुब्रह्मा-महा
ब्रह्मः-महाब्रह्माः-प्रकाशवचनेजातीयम्-महाप्रकारेमहाजातीयः-द्व्यष्टनः-संख्यायामवह्वीत्यशी
त्योः-आत्मात्-द्व्यष्टन-अष्टादश-अवह्वीत्यशीत्योः-किम्-द्वित्रि-स्यशीतिः-प्राक्कृतादृक्तव्यं-ने
ह-द्विष्टनं-त्रेसुप-त्रिष्टस्यत्रयः-स्यात्पूर्वविषये-त्रयोदश-त्रयोविंशतिः-विभाषाचत्वाविंशित्य
भूतौसर्वेषां-द्व्यष्टनोस्त्रेष्ट्रप्राप्तौ-स्यावाचत्वाविंशितादौपरे-द्विचत्वारिंशत्-द्व्यचत्वारिंशत्-अष्टाच

मम.

११

त्वारिंशत्-अष्टचत्वारिंशत्-त्रिचत्वारिंशत्-त्रयश्चत्वारिंशत्-एवंपञ्चाशत्-षष्टिसप्रतिनवतिः परवस्त्रि
द्वं-द्वंद्वतत्पुषपोः-कुक्कुटमर्षाविमे-मर्षिकुक्कुटाविमौ-अर्द्धपिप्पली-द्विगुमात्पापत्रालेपूर्वगतिम
मासेषुन-पञ्चमुकपोलेषुसंस्कृतः-पञ्चकपालः-पुरोडासः-प्राप्तोजीविकांप्राप्तजीविकाः-आपन्नजीवि
कः-अलेकुमार्ये-अलेकुमारिः-अतएवज्ञापकात्समासः-निष्कौणोविः-पूर्ववदश्ववत्तवौः-द्वित्वमते
त्रं-अश्ववत्तवौ-अश्ववत्तवान्-अषथंनपुंसकम्-तत्पुरुषरत्नेव-अन्यत्रतुअपथोदेशः-कृतसमात्रम्-
मानमहणात्रेह-अपंथा-अकारोन्नोन्नरद्विगुणिणामिष्टः-पञ्चमूली-आवन्नोवा-पञ्चदं-पञ्चस
दाः-पात्राद्यनस्पन-पञ्चपात्रे-त्रिभुवनम्-चतुर्पुगम्-चतुर्पुगम्-छायावाह्ये-छापान्नस्तत्पुरुषोन
पुंसकंस्मात्पूर्वपदार्थवाह्ये-दक्षणांछापारसुछापम्-सभाराजामनुष्यपूर्वा-राजपर्यायपूर्वोःमनु

रामः

११

अथ पूर्वश्वसभा नस्तत्तुषो न पुंसर्वं स्यात्. इतः सभम्. ईश्वरसभम्. असनुष्यशब्दो ह्युच्चार्यः पिशा
चादीनाह. रक्षः सभम्. पिशाचः सभम्. विभायासेनासुराच्छायाशायानि शानाम्. एतदन्तस्तत्तुषः
क्रीवेवा. ब्राह्मणसेनम्. ब्राह्मणसेनाहत्यादि. अशाखा च संघातार्था सभा तदन्तस्तत्तुषः क्रीवे
स्यात्. स्त्रीसभम्. स्त्रीसंघात इत्यर्थः. आशाखा किं. धर्मसंभा. धर्मशाखा इत्यर्थः. अर्द्धचा. पुंसिचः
अर्द्धचोदयः शब्दाः पुंसिक्तावेव स्युः. अर्द्धचम्. अर्द्धचः. एवं ध्वजतीर्थशरीरमण्डपप्रथमपदे
हाङ्कुशकलशसूत्रपात्रादयः. सामान्येन पुंसकम्. मृदुपचति. प्रातः कम्पनीयम्. इति तत्तुषः. शो
षो बहुव्रीहिः. अधिकारोपम्. प्राणहृच्छातः. अनेकमन्यपदार्थैः. अनेकं प्रथमान्तमन्यपदस्यार्थै
वर्जमानं कासमस्य ते सवहुव्रीहः. सत्समीविशेषो बहुव्रीहो. सत्सम्पत्तिविशेषाच्च बहुव्रीहो पूर्व

मम.

१२

स्मात्-हलदत्तात्सप्रम्याः संज्ञायाम्-हलजाददत्ताच्चसप्रम्या भलुक्-करोट्कालः-अतएवजायका
दधिकाराणपदेवहुञ्जीहिः-प्राप्तमुदकं पंप्राप्तोदकोग्रामः-ऊटयोः नृत्तान्-उपहतपशूद्-उद्धृतौ
दनास्यालीः पीताम्वरोहरीः विरपुरुषोग्रामः-प्रादिभ्योधातुजस्यवाच्योवाचोत्तरपदलोपः प्रपतित
पर्णः प्रपर्णाः नजोः स्पर्शानां चोत्तरपदलोपः भविद्यामानः पुत्रोः पुत्रः स्त्रियाः पुंवश्चापितपुंस्कार
नुङ्-समानाधिकारोस्त्रियामपुंराणीप्रियादिषु-उक्तपुंस्कारद्व्येभावोपत्रतयाभूतस्यस्त्रीवाचक
शब्दस्यपुंवाचकस्येवरूपं स्यात्समानाधिकारस्त्रीलिङ्गे-नतुपुंराण्यं प्रियादौचपरतः गौस्त्रियोरितिद्
सः चित्रणः रूपवस्त्यर्पः अनुङ्-किम्-वासो रूपभार्यः पुराणान्तु-अप्पूराणी प्रमाणोः पुराणार्थप्रत्य
यान्तपंस्त्रीलिङ्गेतदन्ताच्चवहुञ्जीहेरस्मात्-कल्पाणीपञ्चमीपासांरानीणा-नाः कल्पाणीपञ्चमाएव

रामः

१२

यः स्त्रीप्रमानीयस्य स्त्रीप्रमाणः पुंवश्चावनिषेधोः अतपश्चप्रधानशरणामेव रात्रिः पूरणीवाच्याचे
सुक्तोदाहरणे मुख्या भयत्र न घृतश्च न घृज्जपदाहृदजो नरपदाञ्च बहुव्रीहः कस्यात् पुंवश्चावः
केः गाः हसः स्यात् इति प्राप्ते न कपि हसेन स्यात् कल्याणपञ्चमीकः पक्षः अत्र तिरोहितावपव
भेदस्य पक्षस्याप्यपदार्थतया रात्रिप्रधानम् बहुकतुकः अप्रियादिषु किं कल्याणीप्रियः प्रियाः म
नोज्ञा कल्याणीः सुभगा इर्मगा भक्तिः सचिवा स्वमा काजा क्षाजा क्षमा समा चपला दुहिता
वामा अवला तनया सामान्येन पुंसकम् हरेभक्तिर्पस्य सदृढभक्तिः स्त्रित्विवक्षाया मुहृदा भक्तिः त
सिखादिषु कृतमुचः तसिखादिषु कृतमुज्जनेषु स्त्रियाः पुंवत् परिगणने कर्तव्यम् अत्र सौ तरपतम
पौ चरद्जातीयौ कल्पदेशीयौ रूपपाशौ चालतिलप्यनौ ससुस्त्रियाः पुंवत् वही सुवहत्रः

म.स.

१३

हृत्तरत्यादि-तत्तत्तोरुणावचनस्य-सुक्तं-सुक्ता-भस्यादेतद्विज्ञे-हस्तिनीनां समूहो हास्निकम्-अदेकिम्-
रोहिण्योयः कुक्कुट्यादिनामाद्यादिषु-कुक्कुटाणामपदे-मृगक्षीरम्-काकशावः-कपट्प्रानिगोष्ठ-पुम्बत-
एनीवाचरति एतायते-एपेनीवाचरति एतायते-दर्शनीयो मयते दर्शनीयमानीः-नकोपधायाः-स्त्रियाः-
पुम्बत-पाचिकाभार्यः-रसिकाभार्यः-मृदिकायते-मृदिकाभारिनी-कोपधप्रतिषेधेते हितवुनदराणां-नेह-
पाकभार्यः-संज्ञापुराणोष्ठ-नपुंस्वत-दन्ताभार्यः-पञ्चमीभार्यः-वृद्धिनिमित्तस्य चतुर्द्वितस्य रक्तविकारः-
वृद्धिणाब्देन विहिताया वृद्धिस्तदेतत्पर्यस्मद्वितोः-रक्तविकारार्थस्तदन्तास्त्रीनपुंस्वत-स्त्रीभार्यः-रक्ते-
तुकायापकन्यः-किकारेतुहेमीमुद्रिकाः-स्पृष्टे ममुद्रिकः-स्वाङ्गाचेतः-स्वाङ्गाद्यर्का रस्तदन्तास्त्रीन-
पुम्बत-मुकेशीभार्यः-स्वाङ्गाकिम्-परुभार्यः-इतुः-किम्-भर्केशाभार्यः-अमानिनीतिवक्तव्यम्-मुके-

रामः

१३

शमानिनी-जातेध-नपुंवत्-शुद्धाभार्यः संख्ययाः व्यपसत्राद्गधिकसंख्याः संख्योपेसंख्येयार्थेया
संख्ययाः व्यपादयः समस्यजेसचवह्वीहिः बहुव्रीहौ संख्येयेष्वहुगणत्-संख्येयेषोवह्वीहि
सप्तम्याश्चसप्तम्यासातः दशानां सप्तम्येषां सप्तम्ये उपदशाः नवत्वा दशावेत्यर्थः अह्वगणत्किम्-
उपवह्वः-उपगणाः निविंशतेर्दितिः विंशतेर्भस्यते लोपः स्यादिति आसन्नविंशाः विंशतेरसन्नारत्यर्थः
अद्विंशाः-अधिकचत्वारिंशाः द्वौ वा त्रयोर्वा द्विजाः द्विज्-नामान्यनरात्वे-द्विणौ नामान्यनरा लोकाच्चे
प्राग्वत्-दक्षिणास्याः पूर्वस्याश्चद्विणौ चरत्येदिकदक्षिणपूर्वा-तत्र तेनेरपितिस्वरूपे-सप्तम्यजेग
हणविषये सरूपेपदेततीयात्तेचप्रहरणविषयेरदंपुहंप्रहजमित्यर्थे समस्यतेकर्मव्यतिहारेसच
ह्वीहिः अन्येषामपि दृश्यतेः दीर्घः स्यात् के शो यु के शो बु गृहीत्वा रदंपुहंप्रहजमित्यर्थे समस्यतेके

मम.

१४

शाकेणि-दण्डेष्वरण्डेष्वप्रहतेदंमुहंप्रहजेदण्डादण्डि-मुष्टीमुष्टि-नेभसहेतितुल्ययोगे-तुल्ययोगेव
जमानंसहेत्येतज्जगिषाजेनप्रावत-वोपसर्जनस्य-चरुव्रीहेवपवस्यसहस्यसः-स्याद्वा-पुत्रेसहसपुत्रः
सहपुत्रोवाभागतः-प्रकृत्याशिवि-सहशब्दः-सस्तिराजेसहपुत्रापसहामात्मापः-अगोवत्सहलेकि
तिवक्तुम्-सगवे-सवत्सापः-सहसापः-चरुव्रीहेभ्यः-स्वाङ्गात्तप-स्वाङ्गात्तप-स्वाङ्गात्तप-स्वाङ्गात्तप-स्वाङ्गात्तप-
नाद्दुव्रीहेः-षक्-दीर्घसक्यः-जलजाक्षी-स्वाङ्गात्तप-दीर्घसक्यिसकटम्-स्पलाक्षवेणुपष्टिः
अक्षोरर्णनादितिवक्ष्यमाणोः-च-द्वित्रिभ्यांषमूर्द्धः-द्विमूर्द्धः-त्रिमूर्द्धः-अन्नर्वह्निभ्यांचतुर्मासः-अक्ष्वा
त्-अन्नर्त्तमः-वह्निर्त्तमः-पादस्पलोपोः-हस्तादिभ्यः-हस्तादिवर्जितादपमानात्परस्परादस्पलोपः
स्यात्-व्याघ्रस्येवपादावस्यव्याघ्रपात्-अहस्तादिभ्यः-किम्-हस्तिपादः-कुम्भूतपादः-संख्यासु

रामः

१४

२४

मस.
१५

जिः नित्यमसि च प्रजा मेधयोः न जदः सुभरत्तेवः भप्रजाः दुः प्रजाः सुप्रजाः भमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः
धर्मादनिच केवलात् केवल पूर्वपदाघो धर्मश दलद जादु हवी हेर निच कल्याण धर्माः केवलात्कि
म परमः सोधर्मापस्येति त्रिपदेव हवी होमाभूत् इच कर्मव्यतिहारेः केराके शि सुसला सुसति प्र
संभां जातु नोर्त्तुः प्रत्तुः संजुः दुद्धा हिमाया ऊर्द्धतु ऊर्द्ध जातु धनुषश्च धनुरनस्यव हवी हेर भरा
देशः शाई धन्वा वासं जायाम् एत धन्वा एत धनु जायाया निरु जाया नस्यव हवी हेर निरा देशः स्या
त् लोपो व्योर्व लि पुवति जाया पस्य पुव जा निः ग धस्ये दुत्तरति सुसुरेभिभ्यः उद्गंधिः पृति गंधिः सुगंधिः
सुरभि गंधिः उपमाना च पदस्येव गंधो पस्य सय वगंधिः च प्रसिद जस्य दत्त संख्या सुपूर्वस्येत्पेव हि
हन चतुर्दन् सुदन् आना नैदु सुभर वष वरा हेभ्यश्च वा कुड्मला गदन्तः कुड्मला गदन्तः उः

रामः
१५

पषड्बंदरदशधामत्तरपदादेष्टु लेन्धधा सुवेति वाच्यम् बोदुत बोदुता पोछा ॥ ४५ ॥ धार

धर्मायै. देवति. जेपती. जापापती. जापाशस्त्रजंभावोदभावश्च निपात्यते. आकृतिगणोऽयम्.
हृदेधि. पूर्वस्यात्. हरिहो. भजादत्तम्. देशकथो. भत्पाचतरम्. शिवकेशवो. अतुनक्षत्राणां
समांशगणानामनुपूर्वम्. हेमन्तो. शिशिरवसन्ता. कृतिकारोहिण्यो. समांशगणानां किम्. ग्रीष्मवस
न्तो. लघ्वशरैर्वम्. कुशकाशम्. अभ्यर्हितश्च. तापमपर्वतो. वर्णानामनुपूर्वम्. ब्राह्मणक्षत्रियवि
दूशद्वा. धातुर्जायसः युधिष्ठिरर्जुनो. हृन्द्वा. प्राणितर्पसेनां यानाम्. राघो हृद्वा. कवत्. पाणि
पादम्. मारुति. कपाणविकम्. रथिकाप्यारोहम्. अध्वपती. विप्रकृष्टाख्यानाम्. अध्वपनेन प्रसा
सन्नां आख्यायेषानेषां हृद्वा. कवत्. पदकक्रमकम्. जातिप्राणिनाम्. प्राणिवर्जजातिवाचिनां
हृद्वा. कवत्. धानाशकुलि. प्राणिनां क्षत्रियविदूशद्वा. विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽन्त्याः

म.स.

१७

गामषर्जनरीदेशवाचिनोमित्रलिङ्गानांहेहृषकवत्-उधश्चरावतीचउधेरावति-गङ्गाशोणं-कु
रवश्चकुरुक्षेत्रंचकुरुक्षेत्रम्-सुदृजजवः-रायांहृषकवत्-एकालिखम्-आनकुलाः-सुदृजज
वः-रायांचविरोधः-सास्रतिकः-प्रावत्-महिनकुलं-गोव्याघ्रम्-काकोलूकमित्पादोपरत्वादिभाषा
वृक्षेतिप्राप्तंचकारेणवाधते-मृदासागमनिरुचिसिगानम्-अवदिक्तानांशराणांहृहः-प्रावत्-
तक्षापस्कारम्-पात्राहृदिक्तानांतुचारात्तपाः-गवाश्चभृतीनिच-यथोच्चारितानिसाधुनि-शसीरा
समित्पादि-विभाषाहृषमगतणधान्यवज्जन्तपमुशकुत्पश्चवत्तपराधरोत्तरणाम-वृक्षादीनां
सत्यानांहृहः-अश्चवत्तकोपोदिहृहृत्तपंचप्रावत्तवा-वृक्षादोविशेषणामेवामदणाम-अक्षयमोधाः
रुहृषताः-कुशकाशम्-कुशकाशाः-त्रीहियवम्-त्रीहियवाः-दधिहृत्तम्-दधिहृत्ते-गोमदिवम्-गो

रामः

१७

महिषम् गोमहिषाः शुक्लवक्त्रम् शुक्लवक्त्राः अप्सवत्त्वम् अप्सवत्त्वौचैर्पूर्वापरम् पूर्वापरे अधारे
जाम् अधोर्जोः फलस्यैवावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधास्यतणानो बहुप्रकृतिरेव ह्यसकवदिति
~~वाच्यम्~~ वदराणि वामलम्बकानि च वदरा मल्लकम् नेह वदरा मल्लकैः रणिकः प्यारो हा विस्मदि नद
धिषय आदिनि नरकवस्सुः दधिषयसीर्द्धावर्हिषीः निपातनादीर्घः अक्तामे वाउ मनसे आन
उत्तरीहृद्दे विद्यापोनिमेव भवविनामृदन्तानाहृद्दे आनत्स्फारुजोपदे होतापोतोरोः मातापि
तेरोः पुत्रेत्सुहृजेः पितापुत्रीः देवताहृद्देचः इहोतरपदे आनत् पित्रावरुणो वायोः प्रयोगे प्रति
येधः अनिवाए वाय्वग्निर्इदमे सोमवरुणयोः देवताहृद्देसेव अनेः सुतोमसोमाः अनेः पोषा
मेधांससवः स्वात्समासे अनिष्टुत अनिष्टोमः अनीषोमो अनीवरुणो इहृद्देः इहिमत्सुजाप

मम.

१२

देभमेरिदादौ शो देवता हन्ते. भगामरुतौ. देवते भस्म भग्निमाहृतं कर्म. भग्निवरुणो देवते भस्म भग्निमा
रुगामदेवता हन्ते चेत्सुभयपदहृदि. विशेषः. भागौ वैस्मवम. दिवौ वाचा. देवता हन्ते उत्तरपदे. वाचामूमी.
मातरपितरावुद्विचाम. उदीचां किम्. मातापितरौ हन्ता सुदृषहात्तात्समाहारे च वगोत्ता हवहजा च ह्द
हवसमाहारे. वाकत्वचम्. त्वत्सुजम्. शमीदृषदम्. वाक्किपम्. अत्रोपावहम्. समाहारे किम्. प्राविह
शरदौ. इति हन्तः. भये कशेषः विरुपागामपिसमानार्थनाम्. वक्रदरादश्च कुदिलदरादश्च वक्रदरादौ.
कुदिलदरादौ. विहृष्टः हन्ते एनात्. अक्षगश्च देवविशेषः. एनासहो जोगोत्रं शिष्यते गोत्रपूर्वप्रत्यय
मात्रकृतं चेन्नपो. कस्तं वै रूपमस्यात्. गार्पश्च गार्पायणश्च गार्पो. हृदः किम्. गर्गगार्पायणौ.
पूना किम्. गर्गगार्पो. कस्तं किम्. गार्पवात्स्यामनौ. स्त्रीपुंवच. एनासहो जोगोत्रं हृदस्त्री शिष्यते

रामः

१८

तदर्थं श्रुत्वा तं गार्गी च गार्गी पत्नी च गार्गीः पुमान् स्त्रियाः स्त्रिया सहोक्तौ शिष्यते तच्च क्षणराव
विशेषे श्रुत्वा हंसी च हंसश्च हंसोः भ्रातृपुत्रौ सप्तद्वितयाः भ्राता च स्वसा च भ्रातरौः पुत्राश्च द्वहिता
च पुत्रौः नपुंसकपुनरुपुंसके नैकवचनस्य नपुंसकस्य भर्तृवेन सहोक्तौ भर्तृवे शिष्यते तच्च वार
कवत्सोः द्वयश्च वारकवत्सोः विशेषे श्रुत्वा मुक्तः पटः मुक्तापटी मुक्तमस्तम् तद्विदमुक्तम् तानिदं
मानि मुक्तानि पितामात्राः मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते माता च पिता च पितरौ माता पितरौ
श्वश्रुः श्वश्रुः सहोक्तौ वा शिष्यते श्वश्रुरौ श्वश्रुश्च शुरौ तदादीनि सर्वे निसम् सर्वे सहोक्तौ तदा
दीनि शिष्यते सच देवदत्तश्च तौ तदादीनां पित्र्यसहोक्तौ पत्यरं तच्छिष्यते सच पशुपौ पूर्वशे
षोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् सच पशुपौ तदादितः शेषे नपुंसके तौ लिङ्गवचनानि साच देवदत्त

म.स.

१६

श्रुतौ-तच्चदेवरजाचमस्तदजाचतानि-पुनरपुसकपोस्तुपरत्वात्रपुसकं शिष्यते-तच्चदेवरजश्रुते-गाम्य
 पशुसंघेघंतहणेषुसु-रावुसहविवक्षायांस्त्राशिष्यते-गावरमा-गाम्येति कि.म-ह-वरम-ध-पुनह
 णं कि.म-वाह्याणा-संघेषु कि.म-संतो गावौ-अतरुणे कि.म-वत्सारमे-अनेकशके स्थितिवाच्यम्-अप्यारमे-
 परतेकशेषः-अत्रकष्टा-पथामानक्षे-अअनक्षे रतिछेदः-अगायनस्य समासस्य अग्रपो-जावयवः
 स्यादक्षेयाधस्तदस्य न-अद्वि-अनृचवहूचावधेतर्पेव-नेह-अनृक्ताम-वहूक्ताम-विष्णोः-पूर्वि
 सुपुरम-जीवतंलोकात्-विमलसंसारः-अनृक्षसर्गभ्योः-परत-अपरतिक्कतसमासाजस्यः-नुकर
 णो-षस्यर्थप्रथमा-राभ्योः-पस्परेत्स्यात्-द्विर्गताभ्योः-पस्मिन्निति द्वीपम्-अजरीपम्-प्रतीपम्-समीप
 म्-अवर्णजाह्वा-प्रेपम्-प्रापम्-परेपम्-परापम्-ऊरनोर्देशो-अनोः-परस्य भवस्य ऊत्सादेशो-अनृपो

रामः

१६

[illegible]

मम०

२७

नानिचत्वारिपस्य भचतुरः विचतुरः सुचतुरः शुपाभ्यांचतुरोः जिष्पतेः त्रिचतुरः चैर्गोतुसमीपेसेसज्जितेः
 पचतुरः ततएकादशहंदाः स्त्रीपुंसौ धेन्वन्तुहोः अक्तामे वाट्पनसे अक्षिणीचभ्रुवौचअक्षिभ्रु
 वम् दाराश्रगावश्चुदार्गवम् ऊरुच भर्षीवन्तौवकुर्वर्षीवम् निपातनादित्वापः पट्टीवम् निपात
 नात्पादशब्दस्यपभ्दावः नक्तंचदिवाचनक्तंदिवम् रात्रीश्चदिवाचरात्रिंदिवम् रात्रेर्मा जत्वंनियाम
 ते अहनिचदिवा चहर्दिवम् वीशापोहृद्दीनिपातते अहमहनीत्यर्थः साजसमितिसा
 कल्पेऽप्यपीभावः बहुव्रीहौतुसरजःपङ्क्तम् निश्चितंश्रेयोनिः श्रेयसम् तत्पुरुषश्चेव नेह निः
 श्रेयाश्चरुषः पुरुषस्यायः पुरुषापुषम् ततोहिणः ह्यापुषम् आपुषम् ततोहृद् अण्यजुवम् त
 तस्त्रपः कर्मधारयः जातोक्षः महोक्षः वृद्धोक्षः पुनसमीपउपपुनम् दिलोपाभावः संप्रसारणञ्च

रामः

२७

निपात्यते गोष्टेष्वागोष्ट्यः ब्रह्महस्तिभ्योर्वचसः अक्यात् ब्रह्मवचसम् हस्तिवचसम् पृथ्वी
भ्याश्चेतिवक्तव्यम् पत्न्यवचसम् राजवचसम् अवसमं धेभ्यस्तमसः अवतमसम् सेतससम् भक्ष
पत्नीत्यश्वम् पचयच् भक्षंतमोक्षतमसम् अश्ववत् प्रादहसः अनुरहसे अवरहसम् त प्रहरसम्
प्रतेहसः स प्रमीत्यात् उरसिदतिप्रतिउसम् विभक्त्यर्थः व्यपीभावः अनुगवमायामे एतन्निपात्य
तेदीर्घत्वे अनुगवंपानम् प्रस्पचायामदतिसमासः उपसर्गादध्वनः प्रगतो ध्वानं प्राध्वोरथः **व**
पूजनात् पूजनार्थोत्प्रेषः समासान्तनस्यः सुराजाः अतिराजाः स्व तिभ्यामेव नेह परमराजः
पूजनात्किम् गामतिकान्तोः तिगवः बहुव्रीहौ सकृद्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवोपनिषेधः नेह सु
सकृत् स्वक्षः किम् सेवेः सेवेषः किं शहस्रतः परं पञ्चदशानात्समासान्तानस्यः कुत्सितो राजा

मस

२१

किंराजा किंमखा किंगोः सेपेकिम् किंराजः किंसखः किंगवः नत्रससुखात् समासात् न अराजा
अमखा तत्सुखात्किम् अधुराकदम् यथोविभाषा नञ्पूर्वात् यथोवासमासात् अपयम् अप
न्याः तत्सुखादित्येव अपेपादेराः अपयं वर्जते इति समासात् ^{६४२५} अलुपत्तरपदेरत्यधिकृत्य
भोजसहोभसमससूतीपापाः भोजसाकृतमित्यादि अञ्जसउपसंख्यानम् भञ्जसाकृत
म् आर्जवेनकृतमित्यर्थः आत्मनश्च आत्मनसूतीपापा अलुक्सात् पूरण इति वक्तव्यम् पू
रणप्रत्ययात्ते उत्तरपदेरत्यर्थः आत्मनापञ्चमः जनार्दनस्वात्मचतुर्थ्यस्येति बहुव्रीहिर्बोधः
पूरणोकिं आत्मकृतम् वैष्णोकरणात्पापोचतुर्थ्याः आत्मन इत्येव आत्मनेपदम् आत्मने
भाषाः तादर्थ्ये चतुर्थी चतुर्थीति योगविभागात्समासः **प्रास्यच** परस्मैपदम् परस्मैभाषा

कर्त्तृकरणेकतावदुलमित्येव समासः २

रामः

२१

हृन्हनेतिरित्युक्त्वाविमरः गविपुधिभांस्थिरः आभांस्थिरस्यसम्बन्धः स्यात् गविष्टिरः अत्रगवी
तिवचनादेशः लुक् युधिष्टिरः अरण्येति लकाः अत्रसंज्ञापामिति समासः हृद्युभाच्च हृदिष्ट्युक्
दिष्ट्युक् मध्याह्नौ मध्योगुरुः अन्नाच्च अन्नेगुरुः अमूर्द्धमस्तकात्स्नाद्गादकामे करण्डे काले
उसिलोमा अमूर्द्धमस्तकार्त्तिके मूर्द्धशिखः मस्तकशिखः अकामेति किं मुखे कामोपस्यमुखका
मः तत्पुरुषेकतिवद्वलमः संवेरमः कंठे जपः क्वचित्रः कुरुवरः सयवासवा सिधकालात् वा अ
लुक् विशेषः रवशपः ग्रामेवासः ग्रामवासः ग्रामेवासी ग्रामवासी षष्ठ्या आक्रोशे चौरस्य
कुलम् आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् वाग्विक्पश्यभ्योयुक्तिदरादहरेषु वाचोयुक्तिः दि
शादरादः पश्यतो हरः आमुष्यापणा मुष्यपुत्रिका मुष्यकुलिकेति च अमुष्यापत्पमा सु

मम.

२२

व्यापणः नडादित्वात्कः भ मुष्य पुत्रस्यभावआमुष्यपुत्रिका मनेच्छादित्वाहुत् सवमा
मुष्यकुलिका देवानां प्रियदतिचमृते भयत्रदेवप्रियः शेष पुच्छलाहुत् ले पुष्पुनः पुनः
शेषः पुनः पुच्छः पुनो लोहलः रिवस्त्रसासे दिवोदासः अत्रेविद्यापो निसवनधेभ्यः वि
द्यासंवधयो निसंवधवाचिन अदत्तात्पस्या भलुकन्यात् होतुरनेवासी होतुः पुत्रः पितु
रनेवासी पितुः पुः पुत्रः विद्यापो निसंवधेभ्यस्तत्सर्वोत्तरपदग्रहणाम नेह होतधनम्
पितृग्रहम् विभाषासप्तपत्नोः अदत्तात्पस्या भलुवास्यात्सप्तपत्नोः पत्नोः मातुः पितुः
मयतरस्याम् आभ्यांस्सुः सप्तपत्नो वास्यात्सप्तपत्नोः मातुः घसाः मातुः स्वसा पितुः घसाः पितुः
स्वसा लुकपक्षे मातृपितृभ्यांस्वसा आभ्यांयरस्यसुः सप्तपत्नो वास्यात्सप्तपत्नोः मातृघसा पितृ

रामः

२२

घमा भसमासेतु मातः स्वमा पितुः स्वमा ~~अथ सुकृतमासः~~ ॥ घसकल्पचेलद्वुवगो वमतहते
 सुख्यो नैकाचो ह्रस्वः भाषितपुंस्काघो उीतदनस्याः नैकाचो ह्रस्वः स्याद्वरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु
 चेलडादिषु चो नपदेषु ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा ब्राह्मणित्वा ब्राह्मणिकल्पा ब्राह्मणिचे
 लि ब्राह्मणिमुवा ब्राह्मणिगोत्रैसादि ब्रुवः पचाद्यचिवच्चादेशागुणयो भावो निपात्येते चेलडादी
 निहन्तिविषये कुत्सनवाचीनि तेः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः अयं किम् दन्तातरा भाषितपु
 स्काकिम् आमत्यकीतरा कुवलीतरा ~~नद्या शेषस्यान्यात्तास्याम्~~ भज्यन्तनद्याः उनु नैकाचश्च
 घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ब्रह्मवधुतरा ब्राह्मवभूतरा स्त्रितरा स्त्रीतरा क्वद्वयानः लक्ष्मीतरा उणि
 तश्च उगितः परापानदीतदनस्पघादिषु ह्रस्वो वा स्यात् विदुषितरा ह्रस्वभावपक्षे तसिन्नादिष्वि

ह्रस्वाः भावेऽप्युच्चारणे सजा पुराणो २

मसः

२३

सुवतः द्विद्वतराः वृत्तादिषु विदुषीतरेत्यमुदाहृतं तन्निर्मूलम्. पादस्य पादात्पातिगोपहनेषु. सपूज
रपदेषु पादस्य पदस्य दत्तभादेशः स्यात्. पादाभ्यामजतीति पदात्रिः पदातिः. अजतिभ्यां पादे
वेतिगात्रस्य. भजेर्वाभावो निपातनात्. ~~पदेः~~ पदोपहतः. पद्यात्पदस्य. पादस्य पत्स्यादतस्य
पतिपरे. पादो विध्यंति पद्याः शर्कराः. विध्यतेः धनुषेति पत्. भतस्यैकिस. पादार्थमुदकं मांसं
पादार्थाभ्याम्बेति पत्. उदकस्योदः संज्ञायां. उदमेघः. उज्जपदस्यतिवज्जत्वम्. क्षीरोदः. पेयं नाम
वाहनमपि पुषः. उदये पेयं विनष्टि. उदवासः. उदवाहनः. उदधिर्घटः. समुद्रे तु पूर्वेषां सिद्धम्. एकह
स्तादौ पूरपितव्येन तस्मात्. उदकुंभः. उदककुंभः. एकैतिकिं. उदकस्याली. पूरपितव्ये कि
म्. उदकर्पवतः. मसोदनसक्तुविन्दुवज्जग्राहारीवधगाहेषु च. उदमन्य. उदकमन्यः. रक्तो

रामः

२३

२३ पृष्ठ १॥

हसोऽद्योगालवस्य-रगजस्यऽद्यजस्यहसोवास्यादत्तरपदेः यामणीपुत्रः नामगिपुत्रः र
 कः किमरमापतिः भव्यजति किं गौरीपतिः गालवमदणं पूजार्थः अमतरस्यामित्यनुहते
 व्यरः संप्रसारणं पुत्रपत्न्योस्तत्सुरुषे व्यरुजस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्न्योरुत्तरपदयो
 स्तत्सुरुषे संप्रसारणस्य संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादत्तरपदे परो कोमुदगंध्यापाः पुत्रः कोमुदगं
 धीपुत्रः कोमुदगंध्यापाः पितः कोमुदगंधीपतिः इष्टकेशी कामाक्ष्यानां चित्ततलभारिषु इष्टका
 दीनां तदज्ञानां च पूर्वपदानां चित्तादिषु क्रमादत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् इष्टकचित्तम् पक्षेष्टक
 चित्तम् इष्टीकतलं मुज्जेशीकतलं मालभारी उत्पलमात्रभारी ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिना
 मगोचरस्य स्थानवर्गं योवचनबंधुषु सषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् सज्ज्योतिः स

३३ उभयानाम् कुमुदगंध्यापाः कुमुदगंध्यापाः कुमुदगंध्यापाः
 कोमुदगंध्यापाः कुमुदगंध्यापाः कुमुदगंध्यापाः
 व्यरः संप्रसारणं पुत्रपत्न्योस्तत्सुरुषे व्यरुजस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्न्योरुत्तरपदयो
 स्तत्सुरुषे संप्रसारणस्य संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादत्तरपदे परो कोमुदगंध्यापाः पुत्रः कोमुदगं
 धीपुत्रः कोमुदगंध्यापाः पितः कोमुदगंधीपतिः इष्टकेशी कामाक्ष्यानां चित्ततलभारिषु इष्टका
 दीनां तदज्ञानां च पूर्वपदानां चित्तादिषु क्रमादत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् इष्टकचित्तम् पक्षेष्टक
 चित्तम् इष्टीकतलं मुज्जेशीकतलं मालभारी उत्पलमात्रभारी ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिना
 मगोचरस्य स्थानवर्गं योवचनबंधुषु सषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् सज्ज्योतिः स

संस्कृत-शब्द-कोश

श्रुतिः

कुत्सितोऽयः कदम्बः कदम्बः तत्पुरुषे किम् कृष्टो राज्ञो च कुत्सितास्तपः कश्चिन्मरुतवदपोऽथ
कदम्बः कदम्बः नृपो च जातो कत्तणम् कापय्यक्षयोः कापय्यम् काक्षः अक्षशब्देन तत्पुरुषः
अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ईषदर्थे ईषज्जलं काजलं भज्जलं विपरित्याक्तादेशः कास्त्रम् वि
भाषा पुरुषे कापुरुषः कपुरुषः अप्राप्तविभाषेयम् ईषदर्थे हि ईषद्विप्रतिषेधाच्चित्तमेव क्त
ज्जोऽस्य उस्मशब्दे उज्जपदे कवे काचवास्यात् कवोऽस्य कोऽस्य कदम्बः एषोदरादीनि पयोपरि
ष्टम् एषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधुनि एषत उदरं एषोदरम् तलोपः वा
रिवाहकः वलोहकः एवम् एवम् उज्जपदेऽस्त्यत्र भवेद्दृष्टांगमाह्वसः सिंहे वर्णविपर्य
यात् गृहोत्सावर्णचिह्नैर्वर्णनाशात् एषोदरम् मतौ बहुव्रीहौ नजिरादीनाम् दीर्घः स्यात् अमरावती

म.स.
२५

अनजितदीनां किम् अजितदीनां संज्ञापामित्येव नेह वलपवती शारादीनां च शरावती उपसर्गस्य घञ्
प्रत्यये बहुलम् उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात्स्वत्र ज्ञेयं न तु प्रत्यये परिपाकः परीपाकः अमन्ये किम्
निपादः नरे संज्ञायाम् विश्वानरम् मित्रे च यौ विश्वामित्रः अयो किम् विश्वमित्रो माणवकः शुनो
दत्तं दृष्ट्वा कर्णकुन्दं वराहपुच्छं पदेषु दीर्घो वाच्यः श्वारत्नरत्नादिः प्रनिरत्नः शरे शुल्लक्ष्मास्त्रकार्य
विदिरपीषाक्षाम्भोः संज्ञायामपि सम्भो वनस्यागन्तं स्यात् प्रवर्णः कार्यवर्णम् रूपात्परत्वा
त्प्रवर्णम् विभाष्योषधिवनस्पतिभ्यः वनस्यागन्तं स्यात् रूपात्वनम् रूपात्वनम् शिरीषवनम् शिरीषवर्ण
म् द्युच अचम्पामेव नेह देवदारुवनम् इरिकादिभ्यो न इरिकावनम् गिरिकावनम् वाहनमाहितात्
आरोप्य पदस्य तेन द्वाविस्त्रात्र मित्रापरस्य वाहनकारस्यागन्तं स्यात् रूपात्वाहनम् आहितात्कि

रामः

२५

म० इन्द्रवाहनम० इन्द्रसामिकेवाहनमित्यर्थः० वहतेर्लुटिहृद्विरिहैवसूत्रेनियतनात्० यान्देशो० एवं पर
स्यान्निमिजात्परस्यपानस्यनस्यरात्वंस्यादेशोगस्येशीरंयानेपेषाञ्जेशीरपाणाः० उशीनरा० सुतापा
णाः प्राच्याः० पीयतेइतिपाने० कर्मणिलुट्० भावावकरणापोः० यानस्येत्येव० क्षीरपानम० क्षीरपाणाः
म० प्रातिपदिकान्तनुस्विमिज्जखुच० एवं परस्यान्निमिजात्परस्यरात्स्थितस्यनस्यरात्वात्प्रातिपदिका
न्तेमाषवापिगौ० नुमि० व्रीहिवापाणि० विभक्तौ० माषवापेरा० पक्षेमाषवापिनावित्यादि० कुमतिच० कवर्ग
वत्पुनपदेशात्० हरिकामिगौ० हरिकामिणि० हरिकामेरा० यद्व्यवापेपि० यदेनव्यवधानेरात्वंनस्यात्
माषकुंभवापेन० चतुर्द्व्यपोगेन० भतद्धितइतिवाच्यम० भाईगोमपेरा० मुक्कगोपेरा० पारस्करप्रभृती
निचसंज्ञायाम्० एतानि ससुट्कानि निसपाज्ञेः० पारस्करः० किट्कि० आ० तदुहोः० करपसो० श्रोरदेवतपोः०

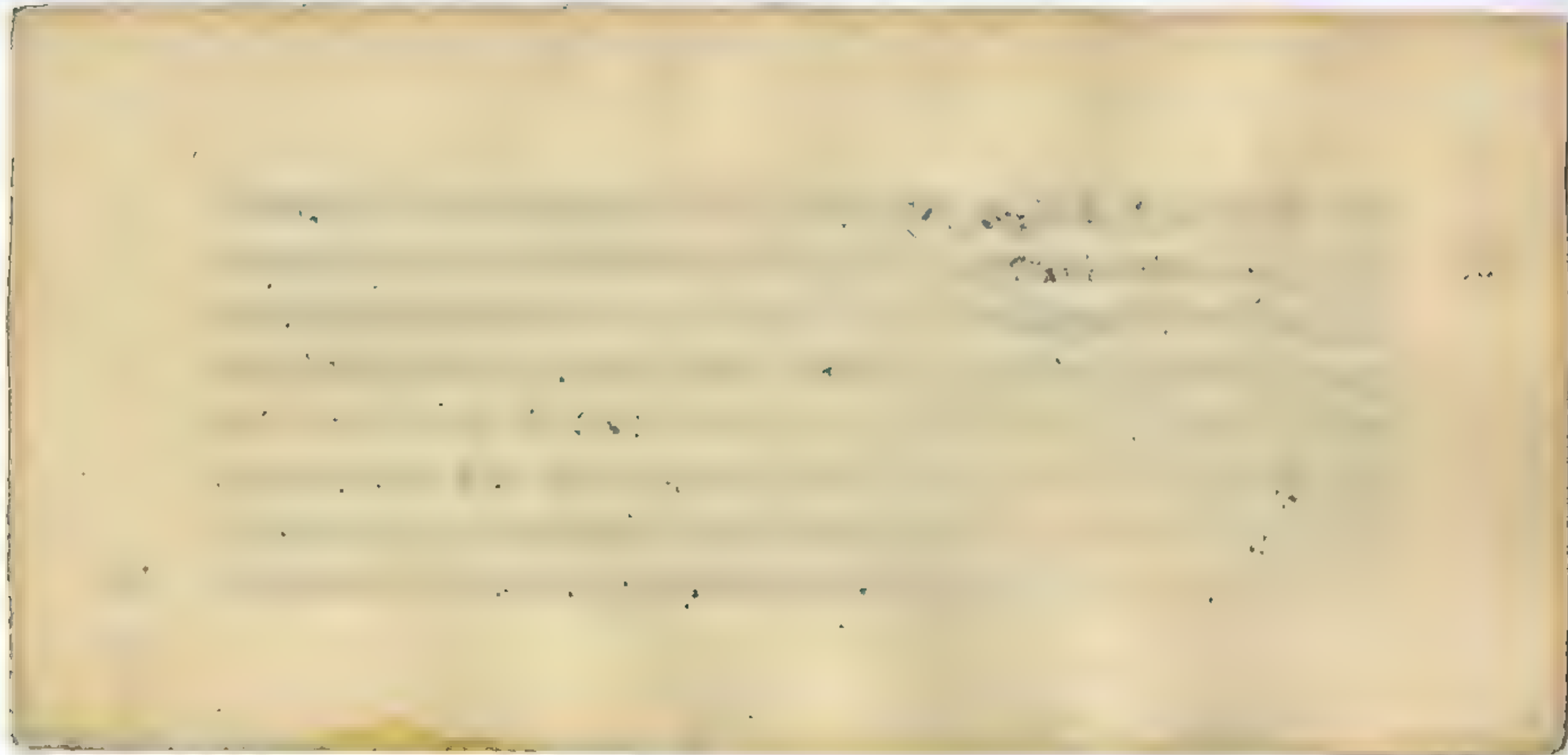
मसः

२६

मुद्रतलोपश्च. तात्वं च त्वै नदकारेपिवोध्यः. तद्दृष्टोर्दकारतकारौ सुप्येते करपत्नोस्तुमुद्र. चौरदेवतपो
रितिसमुदायोयाधिः. तस्करः. बृहस्पतिः. प्रापस्याचितिविन्नयोः. प्रापश्चिन्तिः. प्रापश्चित्तम. वनस्पति
रित्यादि. आकृतिगणोऽयम्. ॥ इतिसमासाप्रविधयः. तस्यः. ॥ श्री ॥

मसः

२६

मका.

९

श्रीगणेशाय नमः प्रातिपदिकार्थसिंहपरीमापामात्रचनेप्रथमा. नियतोपरिथतिकः प्रातिपदिकार्थः
मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः. प्रातिपदिकार्थसिंहमात्राद्याधिके संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्. प्रातिपदिका
र्थमात्रेऽथैः. नीचैः. कस्मः. श्रीः. ज्ञानं. लिङ्गमात्रे. तटः. तटी. तटं. परिमाणमात्रे. देभोग्नीहिः. वचनं
संख्या. एकः. द्वौ. बहवः. संकोधने च. प्रथमा. हेतुम. कर्तुरिप्सिततमेकमे. कर्तुः. क्रियया सुमिष्टमं
कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्. कर्मणि हितोपा स्यात्. हरिभजति. अविहिते तु कर्माही प्रथमा. हरिः. सेव्य
ते. लक्ष्म्या सेवितः. शतेन क्रीतः. शतः. प्राप्ताप्ता नन्दः. अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्. कृतद्वितसमासेः.
कृत्रिपातेनाभिधानं. क्रमादमुल्लाचारदत्तकोधिसः. अकथितञ्च. अपादानादिविशेषे
रविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्. दद्याच्च पचदण्डरुधिप्रच्छिन्नवृणासुजिमं यमुंका. कर्म

रामः

युक्स्मादकिं यतंतयास्मात्तीहृत्स्वहाम्. गंदो गिधमयः. वलिं पाचते वसुधाम्. तदुलानोदने पच
ति. गर्गान् शतं दण्डपति. व्रजमवरूपा द्विगम. माणवकं पन्थानं पच्यति. वृक्षमवचिनोति फलानि.
माणवकधर्मं वृत्तेशास्ति वाः. शतं जयति देवदत्तं. सुधां क्षीरानि धिमय्याति. देवदत्तं शतं मुस्याति. ग्रामम
जात्रपति हरति कर्षति वहति वा. अर्थनिवन्धने यं संज्ञा. वलिं मिश्रते वसुधाम्. माणवकं मधर्ममावते.
अभिधत्ते वक्त्रादि. अकर्मकधातुभिर्योगे देशः. कालो भावो गतव्यो ध्वाचकर्म संज्ञकरति वाच्यम्.
कुरुस्वपिति. मासमास्ते. गोदोहमास्ते. क्रोशमास्ते. गतिवुद्धिप्रत्ययसामानार्थं शब्दकर्मकर्मकारणमपि
कर्त्ता सगो. गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकारणमकर्मकारणज्वाः. गौयः. कर्त्ता सगो कर्म स्यात्. शत्रून् गम
यत्सर्गं वेदायं खानवेदपत. आशयञ्चामृतं देवान् वेदमध्यायमहिधिम्. आसयत्सत्त्वित्तेष्ट्यं यः

म. का.

२

समेष्वीहरिर्गतिः० नीवह्योर्न नापपतिवाहपतिवाभारंभत्येनः नियंतकर्त्तृकस्ववहेरनिषेधः० वा
हपतिरयंवाहास्तः० आदिखाद्योर्न आदपतिखादपतिवाअन्नंवदनाः भक्षेरहिंसार्थस्यतुनः
भक्षपत्पन्नंवदनाः० भर्हिंसार्थस्यकिं० भक्षपतिवतिवदोन्वस्यं जस्यतिप्रभृतिनामुपसंख्यानम्
जस्यपतिभाषपतिपुत्रं धर्मदेवदत्तः दृशेष्टः दृशपतिर्होमंभक्तान् शब्दापतेर्न शब्दापपतिदे
वदत्तेन० ह्रकोरस्यतरस्याम्० ह्रकोरणौपः कर्त्तासणौवाकर्मस्यात्० हारपतिकारपतिभृत्येनभृत्यं
वाकटकं० अभिवादिदृशो एतन्नेपदेवेतिवाच्यम्० अमिवाहपतेर्दर्शपतेदेवंभक्तेनभक्तेवा० अ
धिशीर्स्यासोकर्म० अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मस्यात्० अधिशीते अधितिष्ठत्यधास्तेवेकुरं
दृरि० अभिनिविशष्य० अभिनिरत्येतत्संघातएवस्यविशतेरुधारः कर्मस्यात्० अभिनिविशं

रामः

२

तेसन्मार्गम् क्वचिन्नः पापेः भिनिवेशः उपावध्याश्चसः उपादिश्वस्यवसतेराधारः कर्मस्यात् उप
वसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठहरिः अमुक्त्यर्थस्तु न चने उपवसति उभसर्वतसोः कार्पा
धिगुपपादिषु त्रिषुः द्वितीयाः मेरितात्तेषु ततो न्यत्राः पिहृषते उभयतः क्वसंगोपाः सर्वतः क्व
सं धिक्कस्माभक्तं उपर्यपरिलोकं हरिः अधिधिलोकं हरिः अधोधिलोकं हरिः अभितः परितः
समपा निकषाहात्रैप्रतियोगेपिः अभितः क्वसं ग्रामे समपा निकषा हाक्कस्माभक्तं अतेक्कसं
बुभुक्षितेन प्रतिपातिकिञ्चित् अन्तरा अन्तरेण पुक्ते द्वितीया अन्तरात्तां मां हरिः अन्तरेण ह
रिन्मुखम् कर्मप्रवचनीया इत्यधित् अत्रुल्लेखणे लक्षणे द्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् गत्तुप
सर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीयपुक्ते द्वितीया जपमानुमावर्षत् हेतुभक्तजपोयत्नक्षिते वर्षणमित्थं

म. का.

३

र्थः तृतीयार्थः अनुरुक्तसंज्ञः नदीमन्ववसितासेना नद्यासहसंवसेत्यर्थः-हीने अनुरुक्तसंज्ञः अ
नुहरिसुराः हरेहीनारत्यर्थः-उपोधिकेच अधिकेहीनेउपेत्यत्यपेप्रावत्-अधिकेसप्तमीवश्यते
हीने उपहरिसुराः तेलक्ष्मणोत्थंभूतारत्नानभागवीक्षासुप्रतिपर्वनवः उक्तसंज्ञासुः-लक्षणे
हसं प्रतिपर्वनुवाचिद्योततेविद्युत्-इत्यंभूतारत्नाने भक्तोविष्णुप्रतिपर्वनुवाभागे-लक्ष्मी
हंप्रतिपर्वनुवा-वीक्षायां-हसं-हसं प्रतिपर्वनुवा-सुषुकिं-परिविष्णुति-अ-अभिरभागे-भा
गवर्त्तलक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः हरिमभिवर्त्तते-भक्तोहरिमभिरदेवंदेवं अभिसिञ्चति-अभागे
किं-पदत्रयमाभिष्यात्रहीयताम्-सुः पूजायाम्-सुसिक्तं-सुसुते-अनुपसर्गान्नवः पूजायां किं-
सुषिक्तं किंनवात्राक्षेपोपः अतिगतिक्रममेव-चात्स्न्यायामतिरुक्तसंज्ञः अतिदेवा-क्तसः

रामः

३

कात्वाधनोरत्नसंयोगे. हहृद्वितीया. मासंकल्याणी. मासामधीते. मासंगुडधाना. क्रोशंकुदिलानद्री.
क्रोशमधीते. क्रोशंगिरि. अत्नसंयोगेकिम्. मासस्पहिरधीते. क्रोशस्यैकदेशेपर्वतः स्वतन्त्रः कर्त्तैतिक
तसंज्ञा. साधकतमेकरागम्. क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणसंज्ञः स्यात्. कर्त्तृकरणयोस्मृतीया. अन
विहिते कर्त्तृरिकसोचतृतीया स्यात्. रामेरावाणेनहतोवालि. प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्. प्रकृत्याचा
हः. प्रायेण पात्रिकः गोत्रेण गार्ग्यः समेनैति. विषमेणेति. द्विद्वेणेन धामे क्रीणाति. पञ्चकेन पप्रन्
गृह्णाति. सुखेन दुःखेन पातीत्यादि. दिवः कर्म च. दिवः साधकतमे कर्मसंज्ञं स्याच्चाकरणसंज्ञं स्यात्.
अक्षरक्षानादीव्यति. सहयुक्तेजप्रधाने. सहायेन युक्तेः प्रधाने तृतीया. पुत्रेण सहाः गतः पिता. एवं
सांके साहसंयोगेपि. विनापितद्योगं तृतीया. हहो पूनेति निर्देशात्. येनाद्. विकारः येनाद्नेन वि

मका.

४

कृतेनाद्रि-नो-विकारो-लक्ष्यते-ततस्तृतीया-अस्माकाणः-अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्टस्य-अपवर्गे
तृतीयाः-अपवर्गः-फलप्राप्तिसंज्ञा-द्योता-पां-का-ला-ध्वनो-र-त्त-सं-योगे-तृतीया-अहो-नो-नवा-नुवाको
धी-त-अपवर्गे-किम्-मा-स-मधी-तो-ना-पा-तः-हे-तो-तृतीया-दण्डे-न-घटः-इ-त्ये-भू-त-ल-क्षणे-तृतीयाः-जटा-भि-
स्ना-य-सः-जटा-ता-प्य-ता-स-ज्व-विशिष्टस्य-संज्ञो-भू-त-स्य-मा-म-कर्मणि-सं-श्व-स्य-जाना-ते-कर्मणि-तृतीया
वा-स्या-त्-पि-त्रा-पित-वा-सं-जानी-ते-कर्मणा-य-म-भि-प्रै-ति-सं-प्र-दानं-दान-स्य-कर्मणा-य-म-भि-प्रै-ति-सं-प्र-
दान-सं-ज्ञः-स्या-त्-चतुर्थी-सं-प्र-दाने-अनु-क्ते-वि-प्रा-प-णं-ददा-ति-क्रि-प-ण-य-म-भि-प्रै-ति-सो-पि-सं-प्र-दानं-प-ते-
शे-ते-परि-क्र-प-णे-सं-प्र-दान-म-य-त-स्या-म-निय-त-कालं-भ-त्या-सी-कर-णं-परि-क्र-प-णं-त-स्मि-न्सा-ध-क-त-मं-कार-
कं-सं-प्र-दानं-वा-श-ते-न-श-ता-प-वा-परि-क्री-तः-ता-द-र्थे-चतुर्थी-वा-च्चा-मु-क्त-पे-ह-रि-भ-ज-ति-उ-त्पा-ते-न-ज्ञा-पि-ते

रामः

४

च. वातायकपिलाविद्युत्. नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाः त्वं वषट् योगा च. एभिर्योगे चतुर्थी. हरये नमः प्रजा
म्यः स्वस्ति. अग्नये स्वाहा. पितृभ्यः स्वधा. अतमितिर्पाप्मैर्यमहराम्. तेन दैत्येभ्यो हरिरत्वं प्रभुः सम
र्थः शक्त इत्यादिः ध्रुवमपायेः पादानम्. अपापो विश्वे वस्तस्मि साधेः वधी भूतं कारकमपादानम्.
अपादाने पञ्चमी. नामादायातिः धावतोः स्वात्पतति इत्यादि. अनिकर्तुः प्रकृतिः जायमानस्य हेतु
पादाने स्यात्. ब्रह्मणाः प्रजाः प्रजायते. त्यज्योपेकर्मण्यधिकरणे च. आसादात्प्रेक्षते. आसनात्प्रेक्ष
ते. आसादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः. विभाषा गुरोः स्त्रिणो. गुणे हेतावस्त्री लिङ्गे. पञ्चमी
वा स्यात्. जात्या जजाज्येन वाचद्. गुरोर्किं. धनेन कुलं. अस्त्रिणोर्किं. बुद्ध्या मुक्तः विभाषेति योगविभाषा
इगुरोस्त्रिणोचक्रचित्. धूमादग्निमान्. नास्ति घटो नुपलभ्यः. इथा विना नानाभिः स्तुतीयाः न्यतरस्यो.

मर्को.

५

समिर्षो गेत्तीया स्यात् पञ्चमी द्वितीये च. एयमा मेरा रा माद्रा मंवा एवे विना नानाः अन्याः. राहित र्ते दि
कृत्वा च्चत्तर पदा जाहि पुक्तेः पञ्चमी स्यात्. अन्तरार्थ गहणं. इतर गहणं प्रपञ्चार्यम्. अन्वोभिन्न
इतरो वा क स्यात्. आराहनात्. अते क स्यात्. पूर्वो गमात्. दिशि दृष्टः शब्दः दिक् शब्दः. तेन संप्रतिदे
शे कालवृत्तिना योगेः विभवति. चैत्रात्पूर्वः फाल्गुतः प्राक् प्रत्यावा गमात्. आचरक्षिणा गमात्. आ
हि. दक्षिणा हि गमात्. अपपरीवर्जने. कर्म प्रवचनीयौ स्तः. आरुपर्षदावचने. उक्तं संहः स्यात्. वच
न गहणादभिविधावपि. पञ्चम्यपाङ् परिमिः. सतैः कर्म प्रवचनीये योगे पञ्चमी स्यात्. अपहरेः परिह
रेः संसारः. परित्रवर्जने. साहचर्यात्. लक्षणा दीतु. हर्मिपरिः. आमुक्तेः संसारः. आसकलाहुह्यः प्र
तिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः कर्म प्रवचनीयः स्यात्. प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्. अत्र कर्म प्रवचनी

रामः

५

ये योगे पञ्चमी स्यात् प्रद्युम्नः कस्यात्प्रति ति लेभ्यः प्रतियच्छ्रुतिमावान् षष्ठी शेषे कारक प्रातिपदि
कार्यव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी राजः पुरुषः कर्मादीनामपि संबन्धमात्रवि
वक्षायां षष्ठ्येव सतांगतम् सर्पियोजनीते मातुः स्मरति रुधो र्दकस्यापस्कुरुते भजेशम्पोश्चरणयोः
फलानां तत्र कर्तृकर्मणोः कृतिः कद्योगे कर्तृरि कर्मणि च षष्ठी कृत्स्न कृतिः जगतः कर्त्ता कृत्स्नः गु
णकर्मणि विष्यते नेताः अस्मत्सु प्रेसु प्रस्यवा कृति किं तद्वि ते मा भूत् कृत एवै क इम् उभयप्राप्ते क
र्मणि उभयोः प्रातिपत्तिरस्मिन् कृति तत्र कर्मणोः षष्ठी आश्रययोगवा दोहो गोपेन कृतानां कर्त्तरि वा
षष्ठी वा स्यात् मयाममवासे व्योहरिः कृत्स्न च वर्त्तमाने वर्त्तमानार्थकस्य योगे षष्ठी नस्वी केति वक्ष्य
माणानिषेधस्याः पवादः एतां मतः बुद्धुः एजितो वा अधीकरणवाचिनश्च कृत्स्न योगे षष्ठी इदमेव

म. को.
६

शपितेः नलोकाव्यपनिष्ठावलर्थात्नामः सद्योप्रयोगेष्वहीनस्मात् लादेशाः कुर्वन्कुर्वीणः सुखिंहारिः उह
रिंहिहसुः भलेकमिस्सुर्वः उकः दैत्यान्घातुकोहमिः कमेरनिषेधः लक्ष्मीः कामुकः अवयम् जगतसमूहः
निष्ठाः दैत्याहतवान् विष्णुनाहतोदैत्याः खलर्थाः इषत्तरः प्रपञ्चोहरिणाः तत्रितिप्रत्याहारः शतशानका
वितितशब्दादारभ्यतनौनकारात् शान्त् सोमंपवमानः चानश आत्मानंमरात्पमानः शत वेदमधी
यन् तन् कर्त्तृलोकान् द्विषः सतुर्वा मुरस्समुरंकाद्विषन् सर्वोपंकारकषय्याः प्रतिषेधः शोषेष्वही
तुस्यादेव ब्राह्मणस्यकुर्वन् नरकस्यनिष्पुः अकेनोर्ध्वविष्यस्यधर्मणपयोः भविष्यत्पकस्यभविष्यदा
धमार्णार्थेनश्रुयोगेष्वहीनस्मात् सतः पालकोः वतरति ब्रजङ्गमी शतंदायी निमित्तपय्यामप्रयो
गेसर्वासांप्रापदर्शनम् किंनिमित्तंवसति केनमिनिजेनकस्मैनिमित्तापेत्पादि सर्वकिंकारणाम् को

रामः
६

हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि प्रापन्नहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेन सः ज्ञानेन मित्रेन हरिः सेव्यः
रूपनिमिजायत्तादिष्वप्यतसर्थप्रज्ञेनः नामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपरिः उपरिष्ठात्
तः एव पाद्वितीया एवपेति पौगविभागात् षष्ठ्यपि दक्षिणेन नामेनामस्य वा एवं उन्नेरेण दृष्ट
निकर्तृः षष्ठ्यस्य तस्याम् एतैर्पौगेष्वपीषत्त्वमीच दूरं निकटे वा नामस्य नामाद्वा दिवस्तदर्थस्य च
तार्थस्य क्रपविक्रप रूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् एतत्संहीत्यति तदर्थः स्पक्तिम् वा
ह्यगोदीत्यति स्तोतीत्यर्थः विभाषोपसर्गः एतत्स्य प्राप्तं वा प्रदीत्यति आधारोऽधिकरणम् कर्तृकर्महा
रातत्रिष्टुक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् सप्तम्यधिकरणञ्च चादूरं निकर्तृकार्येभ्यः ओपस्ते
षिकोवैषपिकोभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा कटे आस्ते स्यात्संज्ञादुल्लापयति मोक्षे रच्छास्ते

मैको.
७

सर्वस्मिन्नात्मस्ति. वनस्पदरे अतिकेवा. नस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्. अधीती व्याकरणे. सा
असाधुप्रयोगे च. साधुः कस्यो मातरि. असाधुर्मोतुले. त्रिमित्तात्कर्मयोगे. चर्मणिह्रीपिनेहतिद
नपोर्हेति कुज्जरम्. कशेषु चमरो हति सीस्त्रिपुष्क. लको हतः. यस्य च भावेन भावलक्ष्णम्. यस्य क्रि
यपात्रिणा नालक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्. गेषु दुष्टमात्रा सुगतः षष्ठी चानादरे. अनादराधीको भाव
लक्षणे षष्ठी सप्तम्योस्तः. रुदति रुदती वा प्राजा जीत. रुदन्तं पुत्रादिकं अनादत्तसम्यक्तकानित्यर्थः.
स्वामी शराधिपतिरापादसाक्षिप्रतिभू प्रसूतैश्च. षष्ठी सप्तम्योस्तः. गवां गोषु वा स्वामी. आयुक्त
कुशलाभ्याज्वासेवायाम्. आभ्यां योगे षष्ठी सप्तम्योस्तः. आयुक्तो व्यापारितः आयुक्तः कुशलो वा
हरिपूजने हरिपूजनस्पवा. आसेवापोंकिम्. आयुक्तौ गौः शक्रे. ईषद्युक्त इत्यर्थः. यतश्चुनिह्री

राम.
७

णं. जातिगुणत्रिपासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य ह्यक्षरं पतस्ततः पटीसप्तप्येकः
नृणां नृपुत्राद्यात्मणः श्रेष्ठः. गवां गोपुत्रास्तृणां तृहक्षीरो. गच्छतां गच्छन्तु वाधावर्णीयः
छात्राणां छात्रेषु वामैत्रः पटुः पञ्चमीविभक्ते. विभागो विभक्तं. निर्धार्यमाणस्य पत्रभेदस्य
तत्र पञ्चमी. मा पुराः पाटलिपुत्रेभ्यस्तत्राः साधुनिपुराणभ्यामर्चायां सत्यम्यप्रतेः मातरिसाधु
निपुराणां वा. अर्चायां किं निपुराणां होमस्यः. रहतत्त्वकथने तात्पर्यं. अप्रत्यादिभिरिति तत्त्वम्.
साधुनिपुराणां मातरं प्रतिपद्यन्तु वा. अधिरीष्वरे. स्वस्वामिभावसंबन्धेः धिकर्मप्रवचनीयः यस्माद्
धिकं पश्यन्नेव चनेतत्र सप्तमीः सत्रकर्मप्रवचनीयपुक्ते सप्तमी स्यात्. उपपराद्धेहोर्गुणाः. यरा
द्धेदधिकारस्यः. ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्णयेण सप्तमी. अधिभुवितामः अधिरामैः. इति विभक्त्यर्थः.

प्रका.

शत्रुः

सन्तः कर्त्री क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितेयः कर्त्री स्यात् तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्त्रप्रयोजको हेतु
 संज्ञः कर्तृसंज्ञश्च हेतुमतिवः प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्येधातोर्णिच् भवन्तं प्रे रयति भावय
 ति ओ पुषण् उपपरे सनिपरे यदङ्गं तदवयवस्याभ्यासोत्तरत्वात्पवर्ग्यपराजकारे अवर्गपरेषु परत
 अवीभवत् अपीपवत् मूङ् अमीमवत् अयीपवत् अरीरवत् अलिलवत् अजीजवत् पुषण् जी
 तिकिम् नुगावपिषति अपरे किं वुभूषति स्रवति मृणोति द्रवति प्रवति प्रवति अदति नाम्ना एषाम
 भ्यासस्योकारस्येत्वं वा सनि अवर्णपरेधातुक्षरे परे असि स्रवत् असु स्रवत् रत्नादि अवर्णपरे कि
 म् मृषति राजत्तात्तृणिच् परत्ताद्द्वौ प्राप्ताभ्याम् रायहोपाविषङ् यरागुगाहृद्दिदीर्घेभ्यः पूर्व

मति०

९

विप्रतिषेधेन इति शिखोप० चोरयति० गौचडीति ह्रस्व० दीर्घो लघोरिति दीर्घः० नकारलोपित्वाद्गुणो
प्यसंभव० राणाकृतिनिर्देशात्० अचूचुरात्० दु० ओ० शिगति ह्रस्वो० गौचसंश्रुद्धो० सन्परेचउ० परेचगौश्व
यतेः संप्रसारणांवा० संप्रसारणांतदाश्रयंचकार्यंवलवदितिवचनात्पूर्वं संप्रसारणाम्० अश्रूणावत्० अ
लघुत्वान्नदीर्घः० अशिष्वयत्० संमुसिबुसहंचडि० उपसर्गनिमित्तादेवास्यधोनस्याच्चडि० अवा
तसंमत्० पर्यसीषिवत्० मसी० पहत० स्वापेष्चडि० रांपेतस्वापेष्चडि० संप्रसारणाम्० असू० पुपत्०
हनस्तोचिसलो० चिसलवर्जेजिति शितिच० घातयति० अर्तिह्रीह्रीरीकूयीक्ष्माय्यातांपुगौ०
स्यापयति० तिष्ठतेरित्० उपधायाश्चउ० परेगौ० अतिष्ठिपत्० प्रापयति० जिघ्रतेर्वा० उपधायाइत्वं

रामः

वाचङ्परोरौ० अजिघ्रिपत्० अजिघ्रपत्० शाखासाहच्यवेपथुगौ० णाययति० अशीणयत्० द्वा
ययति० द्वा० संप्रसारणम्० समरेचङ्परोरौ० कारणादीनांवेतिवक्तव्यम्० चङ्परोरौउपधायाह्रस्वो
वा० रापन्ताः कारणाभ्रणालुपहेठः षड्भाष्ये० ह्रापिवागिलोखिलोचयश्चत्वारोधीकाम्यासे०
त्रागिलोठिअप्पमन्न० इत्यंकारपादयोद्वादशा० अजृहवत्० अजुहावत्० अचीकरात्० अच
कारात्० पाययति० लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य० पिवतेरूपधायालोपः स्यादभ्यासस्य ईदंतादेश
श्चुङ्परोरौ० अपीप्पत्० पातेरौलुक्वक्तव्यम्० युकोपवाद० पालयति० वोविधूननेजुक्० रौ०
वाजयति० कंपेकिम्० केशान्वापयति० श्देशगतौत० रौ० शातयति० गतौतु० गा० शादयति० गो

मति०

२

विंदगमयतीत्यर्थः रूहः पोमतरस्याम् रोगो रोपयति रोहयति दोषो रोगो दुष्यते रूपधायाद्दत्स्यात् रोगो
 दूषयति वाचित्रविरागे विरागोः प्रीतता चित्रं दूषयति दोषयति वाकाम उभौ साभ्यामस्य साभ्याम
 स्यानि ते रूभौ नकारौ णात्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति प्राणिनात् रोगो गमिरवोधने दृगाः गमयति बोधने तु
 प्रत्याययति घटवेष्टायाम् घटादयो मितः जनी नृपक्रसुरं जो मजाश्च मितः ज्वलद्गुलस्य लवणमा
 मनुषसर्गाद्वा संपां मितं ग्लाह्मा वनुषमां च अनुषसर्गादे पामितं वा नकम्पमिचमाम् अमंतत्वात्
 त्वं मितं न यमोपरिवेषणे मितत्र सवदिरवपरिष्वाश्च मितं न मितं द्रुस्वः घटादीनां जपादीनां च रोगो
 पधायाद्दस्वः घटयति जपज्ञाने जपने च जपयति अजीघटत् अजिज्ञपत् रभेरण्डिरोऽमचि

रामः

लमेष्टु अरंभत् अलत्वंभत् ईर्ष्यति ईर्ष्यते स्तृतीयस्येति वक्तव्यम् तृतीयं जनस्य तृती
येकाचरति वार्य आद्येष्वपि द्वित्वं वारपितुमिदम् द्वितीयेतु अजादे द्वितीयस्येति तस्यापवादतया स
नते प्रवर्तते ऐर्ष्ययत् ऐर्ष्ययत् द्वितीयाख्यायां शिजेताच्चरिषसवाभ्यासेष्ट्यते हलादिशेषात्
द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव तृतीभावेन प्रकृतवार्त्तिकाः प्रवर्तते इति शिजेतप्रक्रिया धातोः कर्मणाः स
मानकर्तृकादिष्ठायां वा इषिकर्मणो धातो रिविगौककर्तृकासन्वा रष्ठायां पठव्यक्रायां वा
चि-इट् । सम्यक् सनेतस्य उतस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोः जादे स्तु द्वितीयस्य सम्यक् पठितुमिष्ट
तिपि पठियतिकर्मणाः किम् गमनेनेष्टि समानकर्तृका किम् शिष्याः पठेति तीष्टति गुरुः वा

मति.

३

महणाद्वाक्यमपि. शेषिकामतुवर्थीत्याचछेपिकोमतुवर्थिकः सरूपप्रत्ययोनेष्टः सन्नन्नात्रसनि
 ष्यते. तेनपिपठिषितुमिच्छतीतिवाक्यमेव. लुङ्. सनोर्धस्त्र. स. स्याद्धातुके. सस्यतः स्यात्सादावाद्दे
 धातुके. अत्रुमिच्छतिजिघत्सति. सकाचरतिनेट्. र्द्व्यतेस्तृतीयस्येतिपिसनोर्द्वित्वम्. र्द्विष्यपिषति.
 र्द्विष्यपिषति. अजानगमांसनि. अजत्तानोहंतेराजादेशगमेष्वरीर्षोरुत्पादौसंनि. इकोरुत्. रगतात्कला
 दिसन्कित्. कर्तुमिच्छतिचिकीर्षति. जिघांसति. सनिच. रगोगमिस्पात्सनिनतुबोधने. जिगमिषति.
 बोधनेतु. प्रतीषिषति. इट्. गमिः सनिः अधिजिगोसते. रुद्विदमुषमहिस्वविप्रछ्. सञ्च. सभ्यः
 सन्त्काचकितौस्तः रुद्विषति. विद्विद्विषति. मुमुषिषति. सनिमहगुहोश्च. गहर्गुहेरुगताच्चसन

रामः

इप्न-जिघृक्षति-हलन्ताश्च-इक्ष्मीपादुलः परोरुलादिंसन्कित-गृहसंवारणे-जुघुक्षति-सुषुप्सति-
किरिष्मन्चम्पः कृगूरु-प्रच्छेभ्यः सनरट्-पिष्टिषति-चिकिरिषति-जिगरिषति-अत्रेटीदीर्घोनेष्टः-
एषवत्सनः सनः पूर्वोयोधातुस्तेनतुल्यं संनेत्तादप्यात्मनेपदं स्यात्-दिदरिषते-दिधरिषते-दुभूषति-
सनीवत्रर्द्धभस्त्रदम्भुषित्व-एगुभारत्तपिसनाम्-इवन्तोभ्यः-ऋधादिभ्यश्चसनरद्वा-च्योः-मूउनु
नासिकेच-सतुक्कस्पष्टस्पवस्पचक्रमात्तः-ऊरुतावादेशोस्तोः-नुनासिकेचोर्ल्लादौङ्-तिच-य
गादित्वम्-उद्युषति-दिदेविषति-स्तोतिरोपारेवयण्यभासात्-अभासेणः परस्पस्तोतिरापत्तयोरे
वसस्पसः-वभूतेसनिनात्यस्य-तुहूषति-सिषाधपिषति-स्तोतिरापोः-किम्-सुस्पृषति-सिसेविषति-

मति.

४

आपृक्षधामीत्. एषामचरत्स्यात्सादौ सनिः. अत्रलोपोऽप्यासस्य. सनिमीमेत्यारभ्यदुक्ते तत्राभा
सलोपः. आपृमिच्छतिर्हसति. अर्दितुमिच्छतिर्हसति. अर्दिधिवति. विभ्रज्जिषति. विभर्जिषति.
विभ्रक्षति. विभर्क्षति. दम्भश्च. दम्भेचरत्स्यादौ चसादौ सनिः. हलन्तादित्यत्र हलप्रहरांजातिपरं. ते
नमनः. कित्वालोपः. धीप्सति. धिप्सति. दिदंभिषति. शिप्सिषति. शिप्सपिषति. सुसूर्षति. सिस्वरिष
ति. युपृषति. पिपविषति. ऊर्णनूषति. ऊर्णनुविषति. उर्णनविषति. बुभूर्षति. विभरिषति. शीप्सति.
जिह्वपिषति. सिषांसति. सिसनिषति. आसंकायांसनवक्तव्यः. श्वासुसूर्षति. तनिपतिदरिद्रातिभः
सनीवेवाच्यः. तनोतेर्विभावा. उपधायादौ षोऽहलादौ सनिः. तितांसति. तितंसति. तितनिषति. कुलं

रामः

पिपतिषति. सनिमीमाघामलभशकपतहमचरम्. सादौसनि. अभ्यासलोपः पित्तति. दिदरिद्विष
ति. दिदरिद्रासति. मुचोः कर्मकस्पगुलोवा. सादौसनि. अभ्यासलोपः मोक्षते. मुमुक्षते. वावत्सस्वप
मेव. अकर्मकस्पकिम्. मुमुक्षति. वत्संक्रसः इहसनिवा. हृङ्. हृज्भ्यां नृदन्नाचसनइङ्वा. विवरि
षते. विवरीषते. वुचर्षते. विवरिषति. विवरीषति. तितरीषति. तितीर्षति. स्मिपू. इ. ज्वशांसनि. स्मिपू
इ. ऋ. भजू. अशएभ्यः सनइङ्. सिस्मपिषते. पिपविषते. अरिरीषति. अंजिजिषति. अणिशिषति.
गुपगोपने. तिजनिशाने. किजनिवासे रोगापभ्यनेच. मानपूजायाम्. वधव. धने. हानखराडने. एणते
जने गुपतिजकिभ्यः सन्. मानवधदानशानभ्यः दीर्घश्चाभ्यासस्य. सूत्रद्वयोक्तेभ्यः समानादीनाम

मति.

५

भासस्येकारस्य दीर्घश्च गुणेर्निन्दायाम्. तिजेः क्षमायाम्. कितेर्वाधिप्रतीकारे निगृहे अयन्यने
नाशये संशये च. मानेर्जिज्ञासायाम्. वधेऽश्रित्रविकारे. दानेर्गर्जने. शानेर्निशाने. गुपिप्रभृतयः किम्दि
न्नानिन्दाद्यर्थका एवातुदात्रेतो दानशानौ च स्वरितेतौ. एतेनित्यसंनन्ताः अर्थान्तरे त्वननुवन्धकाश्चुराद्
यः. अनुवन्धकस्य केवले अचरितार्थत्वात्स वृत्तात्पदव्यवस्थाः. धातोरित्यविहितत्वात्स नोऽत्र नाह
धातुकत्वम्. तेने गुणौ न. जुगुप्सते. तितिक्षते. चिकित्सति. मीमांसते. वीभत्सते. दीदांसते. शीशांस
ते. शीशांसति. शिचि तु. गोपयति. गोपयते इत्यादि इति संनन्ताः. धातोरेकाचो हलादे. क्रियास
मभिहारे यङ्. योनः. पुमेभूशार्थे च द्योते धातोरेकाचो हलादे यङ्. गुणोभ्यङ् लुकोः. आपासस्य.

रामः

गुणोऽपि यद् लुकि च । डि दत्तादात्मनेपदं । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति । वोभूयेते । वोभूयाञ्चक्रे । अ
वोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्हृधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रूवो वचिरित्यादि फलं । सकाचः किम् । पुनः
पुनर्जीगर्त्रि । ह्रस्वादे किम् । भृशमीक्षते । नित्यं कोटिल्ये गतो । गत्पर्याकोटिल्ये सवयद् । नतु क्रिया स
मभिहारे । दीर्घोक्तिः । अकितोभ्यामस्य दीर्घो यद् युकोः । कुटिले व्रज गतो व्रजति वा व्रज्यते । यस्य
हलः । हलः परस्य यस्य योपः । आर्हृधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । वाव्रजाञ्चक्रे । वाव्रजिता ।
रिज् । अतः । अस्त्यकारे । असार्वधातुक्यकारे चोचपरे । अदन्ताङ्गस्य रीडादेशः । उक्ताङ्गकारणे च
क्रीयते । रीगदुपधस्य च । धातोरभ्यामस्य रीगाङ्गमो यद् लुकोः । वरीह्रस्वते वरीह्रताञ्चक्रे । वरीह्रति

मति.

शुभ्रादिषु च. एतन्न. नरी नृत्यते. जरी गृह्यते. री गृह्यते इति वाच्यम्. वरी हृष्यते. लुप सदचर जप जभ
दह दश हृष्यो भाव गृहीयाम्. गृभ्यो धात्वर्थ गृहीयामेव यङ्. गर्हितं लुपति लोलुप्यते. सा सद्यते. च
रफलोश्च. अनयो रभ्य स स्यातो नुक्यङ्. लुकोः नु गित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते. सच पदान्नवहाच्यः. वा
पदान्नस्पेतियया स्यात्. उत्तर स्यात्. चरफलो रभ्या सात्पर स्यात् उत्स्यात् यङ्. लुकोः हलिचेति दीर्घः
वज्रपते. पम्फुल्यते. जप जभ दह दश भेज पशां च. एव्यामभ्यास स्पनुकं यङ्. लुकोः गर्हितं जपति
जंजप्यते. इत्यादि. गोपडि. गिरतरे फस्मलत्वं यडि. गर्हितं गित्यति. जे गित्यते. सूचि सूत्रि सूत्र्यद्यु
त्पप्सू रीतिभ्यो यङ्. वाच्यः. सो सूच्यते. अटपट गतौ. अटाट्यते. यडि. च. अत्रैः संयोगादेश्चुक्ल.

रामः

तो गुणोपदि. यकारपरस्योपस्यनहितनिषेधः. अहार्यते. अहारिता. अहमृष्य ते ऊर्गो नृयते. सिचो
पदि. सस्य षो नः. निसे सिच्यते. नकवतेर्यदि. अभ्यासस्य चुत्वं न. कोकृयते. कोतिकुवसोक्त. चोक्प
ते. हने हिंसायामपदि. घीभावो वाच्यः. जेघीयते हिंसायां किम्. नुगतो नुनासिकान्तस्य. अदन्तो
भ्यासस्य यङ. लुकोः. जंघयते. अयङ्. पिकु. ति. णीङ्. णाण्यते. स्वपिस्वसिच्ये जां पदि. संप्रसारण
म्. सोषुप्यते. वैवीपते. नवशः संप्रसारणम्. वावश्यते. चापः की. चेकीपते. ईघ्राध्मोः. जेघीपते.
देध्रीपते. नीचज्जुस्त्रसुध्वंश्चसुकसपतपरस्कन्दाम्. एषामभ्यासस्य नीम्यङ्. लुकोः. अकितरसु
क्तेर्नदीर्घः. वनीवच्यते. सनीस्त्रस्यते. दनीध्वस्यते. वनीभ्रस्यते. पनीपयते. पनीपद्यते. चनीस्क

अनुदात्तः न इति नुनः त्वस्य पुत्र्याऽ प्रत्ययस्य स्यात्वेन प्रत्ययस्य लक्षणाऽ प्रत्ययेः अत्रिपु
 त्यस्य स्याऽ साधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव गतं अतएव सुदृष्टं प्रासाद इत्यत्राऽ लक्षणस्येति
 शिर्षान् येष्विष्यर्धं डीङादयो नुदात्तः तेभ्योपिनः अनुदात्तः न इत्यनुबन्धनिर्देशात् न
 च यस्मिन् प्रासादात् नुन इति निर्देशात् अतएव इष्यभादयो न गतानि निर्देशात् किमु शेषः

मतिः द्यतेः इति यउन्नाप्रक्रियाः यउोविचः यउोचिप्रतपेनुस्वास्यात् चकारात्त्रिनाकचित् अनेमित्रिकोयमत्र
 १३. त्वादादौ भवति ततः प्रत्ययक्षणेभ्य उन्नादितम् अभ्यासकार्यम् धातुत्वाच्च उादयः प्रो वात्कर्त्तरि पा
 स्मैपदम् चर्करीतं चेत्तदादौ पाठाच्छ्रपोलुकः यउोवा यउन्नात्प्रत्ययहत्यादेः पितः सार्वधातुकस्त्वस्यात् भू
 मुवोरिति गुणनिषेधो यउ लुकिभाषायात्र वोभूतुतेति क्ते इति छन्दसि निपातनात् वोभवाति वोभोति वो
 भूतः वोभुति वोभवीषि वोभोषि वोभूयः वोभूय वोभवीमि वोभोमि वोभूवः वोभूमः वोभवाच्चकार वो
 भवावभूव वोभवामास वोभविता वोभवि षति वोभवीतु वोभोतु वोभूतात् वोभूताम् वोभुवतु वोभूहि
 वोभवानि भवोभवीत् भवोभोत् भवोभूताम् भवोभतु वोभूयात् वोभूयाताम् वोभूयुः वोभूयात् वोभूया

रामः

स्ताम् गतिस्वेति सिचो लुक् यजेवेतीदृशेषु तां वाधित्वा लुक् अवोभूवीत् अवोभोत् अवोभूताम् अवोभू-
वुः अवोभविष्यत् जंगमीति जंगन्ति अनुदात्ते सनुनासिकलोपः जङ्गन्तः जंगन्ति **लो** जंगन्तः स्तिपाश
मानुवन्धेन निर्दिष्टं पद्मगोनच यत्रैकाचमहारां चैव यज्वैता निभ्यङ् लुकि इति वचनात्त्रदणनिषेधः जङ्गमिता
अनुनासिकलोपस्याभीपतेनासिद्धत्वाच्च हे लुक् जंगहि अजंगमीत् मोनोधातोः अजंगन् अनुवन्धनिर्दे-
ष्टान्नत्वेङ् अजंगमीत् रुग्निकौ लुकि अदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक्करीकरीकस्फुर्पङ् लुकि **अतश्च**
अदत्तधातोरपितथा वर्हतीति वरिहतीति वरीहतीति वर्वन्ति वरिवन्ति वरीवन्ति वर्हन्तः ३ वर्वन्तीमः ३ व-
र्वन्तिता ३ गलनिर्दिष्टत्वाच्च ह्यश्चतुर्भ्य इति न वर्वन्तिष्यति ३ वर्वन्तु ३ वर्हन्तीतु ३ अवर्हन्तीत् ३ अवर्वन्तु

मति.

८

मिपिद्वेष्टेतिहत्वसे. अवर्वाः ३ गणमिहिष्टात्वादूनः अवर्वतीत्. ३ चर्करीति. चरिकरीति. चरीकरीति. च
र्कन्ति. ३ चर्कतः ३ चर्कति. ३ चर्कराच्चकार. ३ चर्करिता. ३ अवर्करीत्. ३ अवर्कः. ३ चर्कयात्. आशिषिचर्कि
यात्. ३ अवर्करीत्. ज्ञातश्चेतिजपरतात्रेह. हविषेये. चाकर्ति. चाकरीति. चाकीर्तः. चाकिरति. चाकीर्हि. चा
कराणि. अचाकरीत्. अचाकः. अचाकीर्त्ता. अचाकरुः. अचाकरीत्. अचाकारिष्टाम्. तातर्ति. तातरीति. इ
त्यादि. इतिपङ्क्तुगन्ताः. सुषआत्मनः क्वच. इषिकर्मणः. एषितुरात्मसंबन्धिनः. सुवन्तादिष्टापामर्थेक्वचवा.
सुषोधातुप्रातिपदिकयोः. एतयोरवयवस्स सुषोलुकस्मात्. क्वचिच. अर्धास्पर्शत्पात्. आत्मनः. पुत्रमिच्छ
तिपुत्रीयति. मात्रप्रकृतिकसुवन्तादम्याच्चक्वचन्. किमिच्छति. इदमिच्छति. स्वरिच्छति. अज्ञानयोद

रामः

सधनायुमुद्रापिपासागर्धेषु नरुद्रातिगत्तने अशनायति उदस्यति धनायति बुभुक्षादौकिम् अश
नायति अउदकीयति धनीयति अश्वक्षिरहृषस्वराणांमात्रप्रीतौकचि॥ एषां कचिसुकस्मात् अश्व
हृषयोर्मैषुनेष्टायां अश्वस्यतिवडवा हृषस्यतिगोः क्षीरस्वराण्योर्त्नालसायाम् क्षीरस्यतिवालः। स्वराणा
स्यतिउष्टुः सर्वजातिपरिकानां कचि लालसायां सुगमुकौ दधिस्यति दधस्यति नः कचि कचिकपडीनांत
मेवपरं नामत् नलोपः राजीयति नान्तमेवेतिकिम् वाच्यति हस्विच गीर्यति र्यति धातोरित्येव नेह दि
वमिच्छति दिव्यतिकस्यविभाषा हलः पायोः कचक्कलोर्लोपोवाभाहधातुके आरेः पास्य अह्नो
पः तस्मिन्निवद्वाहत्रघुपधगुणोन समिधिताः समिधिता कास्य उक्तविषयेकास्यचपुत्रमात्मन

मतिः

६

इच्छतिपुत्रकाम्पतिः पुत्रकाम्पिता उपमानादाचरे उपमानात्कर्मणः सुवन्नादाचारेणैकवचनं पुत्रमिवाचरति
 पुत्रीयतिष्ठात्रम् विस्मयतिद्विजं सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्चावक्तव्यः शप् अतो गुरो कृष्मद्वाचरति
 कृष्मतिः स्वर्वाचरति स्वतिः ससौ अनुसिक्कस्य क्तिङ्लोः क्तिङ् अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः कौट्वा
 दौ क्तिङ् च इट्मिवाचरति इट्मतिः राजेवाचरति राजानति इन्हन्निति नियमात्रे होपधा दीर्घः येषां इवाचर
 तिपथेनति कर्तुः कर्त्तुः सलोपश्च उपमानात्कर्तुः सुवन्नादाचारे कर्त्तुः वासान्तस्य कर्त्तृवाचकस्य लोपो वा क्य
 इवेत्युक्तेः पक्षे वा क्यं सन्निधौ गणितानां सहवा प्रवृत्तिः सह निवृत्तिरिति क्यङ् सलोपयोः सहैव प्रवृत्तिः लोप
 श्च अवस्थितः भोजसोऽस्य सो नित्यमितरेषां विभाषया कृष्मद्वाचरति कृष्मापते भोजापते अस्यापते

या ४

रामः

यशापते. यशस्पते. विहापते. विहस्पते. भाचारे. वल्मल्लीवहोरेष्वः क्तिच्. चानहगात्त्वउ. पि. अव
गल्मादयः पचाद्यज्जाः क्तिस्त्रिभोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वंचाचप्रत्ययस्यप्रतिज्ञायते. तेनतद्. अवग
ल्मते. लीवते. होउते. भूतपूर्वादप्यनेकाच आमेतद्वर्तिकारंभसामर्थ्यात्. लीवाश्चक्रे. अवगल्माच्चक्रे.
होउाश्चक्रे. उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्ययेचिकीर्षिते एयक्त्रियते. तेनगल्मशब्दा
त्प्रागटः अवागल्मत अवागमिष्ट. लोहितारिडाज्ज्. क्यप्. वाक्यषः. क्यषंतात्प्राप्तेपदं. अलोहितः
लोहितोभवतिलोहितायते. लोहितायति. ननुउच्चारणसामर्थ्यात्कामचरुवक्यषोपिककारः कुतो नश्रू
यते. नस्यभाष्येप्रत्यानाख्यात्. पटपटायति. पटपटायते. कष्टपक्रमसौ. चतुर्थ्यंजातकष्टशब्दादु

मतिः

90

त्साहेर्येक्यङ् कष्टायक्रमते कष्टायते पापं कर्तुमुत्सहतरस्यर्थः सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगतनेभ्यः कारव।
चिकीर्षायाम् क एवं पापं चिकीर्षति सत्रायते कक्षायते कर्मगतो रोमन्यतपोभ्यो वृत्तिवरो रोमन्यतपोभ्यां
कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् रोमन्यं वर्त्तयति रोमन्यायते हनुचलन इति वक्तव्यम् चर्वि
तस्याहस्पपुनश्चवर्णामित्यर्थः नेह किटोरोमं यं वर्तयति तपस परस्मैपदं च तपश्चरति तपस्पति वा
ष्योष्मभा मुहमने वाष्पमुहमति वाष्पायते उष्मायते फेनाच्चेति वक्तव्यम् फेनायते शब्दवैकल्यहा
भक्तवमेवेभ्यः कारणे एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् शब्दं करोति शब्दायते सुदिन इति न नीहारेभ्यश्च
सुदिनायते प्रातिपदिकाद्वा त्वर्थे बहुलमिष्टवच्च प्रातिपदिकाद्वा त्वर्थे णिच् स्यादिष्टेपथा प्रातिपदिकस्य

रामः

पुंवभारवाभावदिलोपविमत्तुवलोपपणादिलोपप्रत्यस्फाद्यादेशमसंज्ञासद्वस्माच्चपिस्वः पदुमाच
ष्टे पटपति परावाहृष्टे सतां दिलोपः अपीपटत् गौचडीत्तत्रभाष्येतुर्लोपो वलिपान् रतिस्थितम् अ
पपटत् पुच्छभाण्डचीवरगिरिः पुच्छादुदसने अमने पर्यसने च विविधं विरुद्धं चोत्से परां व्यसनम्
उत्पुच्छपते विपुच्छपते परिपुच्छपते भाण्डात्समाचपने संभाण्डपते समवभाण्डत चीवरदत्तने
परिधाने च संचीवरपते भिक्षुः मुण्डमिष्ट्रष्ट्रालवपात्रतवस्त्रहस्तकलकृततस्तेभ्यो गिरि कत्र
र्थे मुण्डं करोति मुण्ड पते व्रताद्भोजनत्रिवृत्तौ पयः शूद्रा व्रताव्रतयति वस्त्रात्समाच्छादने संच
सुपति हस्तादिभ्यो न हणे हलिकल्पोरदतत्तंच निपात्यते हलिकलिंगह्लाति हलपति कलपति

मति.

११

महद्वलं हसिः कृतं गृह्णाति कृतयति. तूस्मानि विनिहति विहस्यति. तूस्मं केशं रसेके. जटीभूतं केशं
इत्यत्रे. सत्याप्य वेदानामापुरवक्तव्यः सत्यापयति. अर्थापयति. वेदापयति. याशं विमुञ्चति. विपाश
यति. रूपं पश्यति. रूपयति. वीणायोपगमयति. उपविणयति. तूलेनानुकुस्माति. अनुतूलयति. तूलाग्नं.
तूलेनानुघटयतीत्यर्थः. स्त्रोके रूपं स्त्रोति उपश्लोकयति. सेनयाः भियाति अभिवेणयति. लोमान् अनु
मार्ष्टि अनुलोमयति त्वचसं वरणे. पचायच. त्वचं गृह्णाति त्वचयति. वर्मणा संनयति संवर्मयति. वर्तते
गृह्णाति वर्णयति. चूर्णौ रवध्वंसते. अवचूर्णयति. इति नामधातुप्रक्रिया कर्त्तृदिभ्योपक्. राभ्योधा
तुभ्योभित्त्पक् स्यात्सार्ये. कर्त्तृज्जगत्रविघर्षणे कर्त्तृपति. कर्त्तृपते. इत्यादि. कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे.

एमः

क्रियाविनिमयेद्योत्तेकर्त्तृणात्मनेपदं व्यतिलुनीते अयस्ययोग्यं त्वत्वं करोतीत्यर्थः न गतिहिंसार्थेभ्यः
 व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नन्ति प्रतिषेधे हसार्दीनामुपसत्त्वाने हसारपो हसप्रकारः शब्दक्रियाः व्यति
 हसन्ति व्यतिजल्पन्ति हस्तेरप्रतिषेधः संप्रहृतेराजानः स्तरेतरास्योपपदाच्च परस्परपपदाच्चेति वक्तु
 व्यक्रमं स्तरेतरास्योपस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति नेविशः निविशते परिव्यवेभ्यः क्रियः परिक्री
 णीते विक्रीणीते अवक्रीणीते विषयभ्यांजे वित्तयते परजयते क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च वादाः अनु
 क्रीडते संक्रीडते परिक्रीडते समोऽकृजने संक्रीडते कृजनेतु संक्रीडति वक्रम आगमेऽक्षान्ताया
 म् आत्मनेस्यंतस्येदं न ह्रां आगमपसेतावत् मातृरिष्टात्तेर्थः शिक्षोर्जिज्ञासायाम् धनुर्विशिक्षते

पदरूपात्.

मति०

१२

धनुर्विषयज्ञानेशक्तोभवितुमिच्छतिरत्यर्थः० इति **सर्गतायने** पु क्रमः० हन्तिरप्रतिवन्धः० अचिक्रमते बुद्धिः० स
 र्गउत्साहः० अध्वनापक्रमते० क्रमते स्मिच्छास्त्राणि स्फीतानि भवन्ति रत्यर्थः० आउ० उद्गमने० आक्रमते स
 र्यः० ज्योतिरुद्गमनरतिवाच्यम्० नेह० आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्० वे० पारविहारो० साधु विक्रमते वाजी०
 प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां० प्रारंभे अभ्योस्तुत्यार्थता० प्रक्रमते० उपक्रमते० समर्थाभ्यां किं० प्रक्रामति० गच्छती
 त्यर्थः० उपक्रामति० आगच्छतीत्यर्थः० अनुवसर्गहा० क्रामति० क्रमते० अपहृवेत्० शतमपजानीते० अ
 पलपतित्यर्थः० अकर्मकाव० सर्पिषो जानीते० सर्पिषो पापेन प्रवर्तत रत्यर्थः० समवप्रविभ्यः० स्यः० संति
 षते० अवतिष्ठते० वितिष्ठते० आउ०० प्रतित्तायां शरित्पमातिष्ठते० प्रकासनस्येपात्प्रयोश्च० गोपी

रामः

कृष्णपतिष्ठते. आशमंप्रकाशयतीत्यर्थः संशय्यकर्णारिषुतिष्ठतेयः कर्णादीन्निर्गोतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः
 उदोऽनूर्ध्वकर्मणि. मुक्तावतिष्ठते. अनूर्ध्वकर्मणि इति किम्. पीठादुत्तिष्ठति. उपाश्रयत्रकारणे. आनेष्या
 ग्रीधमुतिष्ठते. मंत्रकरणे किम्. मन्त्रीमुपतिष्ठतियौवनेन. उपादेव पूजासंगतिकरणमित्रकरणापयिष्वि
 तिवाच्यम्. आदित्यमुपतिष्ठते. गंगापमुनामुपतिष्ठते. रथिकामुपतिष्ठते. मित्रीकरोतीत्यर्थः पण्याः शु
 ब्रमुपतिष्ठते. प्राप्नोतीत्यर्थः बालिषाकाम्. मिष्टुकः प्रभुमुपतिष्ठते. उपतिष्ठतिवा. उद्दिष्टांतयः अक
 र्मकादित्येव. उन्नपते. वितपते सूर्यदीप्यत इत्यर्थः स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्. उन्नपते. वितपते पाणिं.
 नेह. सुवर्णमुन्नपति. आलोपमहनः आपच्छते. आहते. अकर्मकात्स्वांगकर्मकादित्येव. नेह. परस्म

संतापयति. विलापयति. इत्यर्थः. येनोमेव ह्यपाणिमुन्नपति संतापयति इत्यर्थः.

मति.

१३

पिरा आहन्ति. आत्मनेपदेयमतरस्यां. हनोर्वधादेशोवात्युडि. आत्मनेपदेषु. आवधिष्ट. आवधिषाताम.
आवधिषत. हनः सिच्. कित. अनुनासिकलोपः. आहत. आहसाताम. आहसत. यमोगंधने. सिच्कित.
गंधनं सूचनं परदोषा विष्करणम्. उदायत. गन्धने किं. उदायंस्तपादम्. आहृष्टवानित्यर्थः. समोगन्धु
भ्यां. अकर्मकाभ्यामित्येवः संगच्छते. वागमः. गमपरौ रुत्वादिति. सिचौ कितौ स्तः. संगसीष्ट. संगंसी
ष्ट. समगत. समगंस्त. समुच्छते. अकर्मकाभ्यां किं. ग्रासं संगच्छति. विदिष्टस्वानिनामुपसंख्यानं
वेत्तेरेवमहणम्. संविज्ञे. संविदाते. वेत्तेर्विभाषा. परस्परदेशस्यातो रुत्वागमः. वा संविद्रते. संविदते. संष्ट
च्छते. संस्राते. अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे ह निगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत्प्रमाणं. धातोरथात्त

रामः

ऊकालोक्तसदीर्घप्लुतः॥ उच्चर्य उच्चर्यः॥ वां कालदेवकालो यस्य सोचकमाद्भुतसदीर्घप्लुतसंज्ञः
 स्यात्॥ सप्रत्येकसुदातादिभेदेन विधा. उच्चर्यः ^{११२१२८१} तात्वादिषु सभागेषु स्थानेषु पूर्वभागे निष्पन्नो
 जुदातसंज्ञः स्यात्. नीचैः ^{११२१४१} सुदातः तात्वादिषु सभागेषु स्थानेषु धोभागे निष्पन्नो जुदातसंज्ञः स्या
 त्. समाहारं ^{११२१५१} स्वीकृतं उदात्तानुदातत्वे वर्णधर्मो समाह्रियते यस्मिन्सोचस्वरितसंज्ञः स्यात्. सनयः
 विधोपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा. सुखनासिकावचनो ननुनासिकः ^{११२१६१} सुखसहित
 नासिकयोच्चार्यमाणो ननुनासिकसंज्ञः स्यात्॥ तद्विस्मं. अर्द्धउर्द्ध ए. वां प्रत्येकमष्टादशभेदाः॥
 लवर्णस्य द्वादशः तस्य दीर्घाभावात्. एचामपि द्वादशे वां ह्रस्वाभावात्. तुल्यास्य प्रत्यक्षं सवर्णं म.
 तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरं प्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं स्यात्. ऊलवर्णयोर्मिथः

मन्त्रोक्तं

॥ २ ॥

सावर्ण्ये वाचं १० अकृहं नीसर्जनीपानां कणः १० इच्छुपंशानां तालु १० कदुरवाणं मूर्द्धा १२ ललुल
 सानां दंता १० उपध्मा नीपाना मोषो अमडणानां नसिका च एदैतो कण्ठतालुः प्रोक्षोतोः कंठोष्ठं वकार
 स्पंदतोः जिह्वा मूलिपस्य जिह्वा मूलं नासिकानुसारस्य पत्नी द्विधा ॥ ॥ आभंतरे वाह्यश्च प्रायः पंच
 धाः । स्पष्टपत्राण्यष्टपद्विहृतविहृतसंवृतभेदात् तत्र पृष्ठं प्रपत्तं स्पर्शानां र्धं पृष्ठं मंतस्पर्शानां र्धं पृष्ठं
 तमूष्माणम् विहृतं स्वरणां ह्रस्वस्वावर्णस्य प्रयोगे संवृतं बहुपादशां तु विहृतमेव वाह्यस्त्वकादश
 धा विचारः । संवारः श्वासा नादो घोषो घोषोऽत्यप्राणो महाप्राण उदातोऽनुदातः स्वरितः श्चेति ख
 रे विचारः श्वासा प्रघोषाश्च ह्रस्वः संवा एनादो घोषाश्च वर्गोणो प्रथमतः तीष पंचमापराश्चोऽत्यप्राणाः ॥ व
 र्गोणो द्वितीयचतुर्थी सत्तश्च महाप्राणाः कादयो भावशानाः स्पर्शः ॥ मरणो तस्य शूलः प्राणः ॥ प्रचस्वराः ॥

अअइ
 णि
 दराडाठ
 के
 रातः

॥ कः खर्तृति कत्वाभ्यां प्रागर्ध्वविसर्गसदृशे जिह्वामूलोपः ॥ ५५ ॥ फर्त्तिपफाभ्यामप्रागर्ध्वविसर्गसदृश
 उपध्मानोपः ॥ ५६ ॥ प्रः प्रः इत्यचः परवत्तुस्त्वारविसर्गोः ॥ ५७ ॥ इत्सवर्णस्त्वाप्रत्ययः ॥ ५८ ॥ धीममानोः णुर्दिच्चस
 वर्णस्य संज्ञा स्यात् ॥ ५९ ॥ त्रैवाणपरेणकारेण कुचुवतुपुएतेऽहितः तदेवमद्वत्यष्टादृशानां संज्ञा तथेका
 रकारेऽकारस्य शतः एवं लकारेऽपि एचोद्वाद्गानां ॥ ६० ॥ अनुनासिकाः ननु नासीकभेदेन यवलादिधा
 तेनाः ननु नासीकास्ते ह्योर्द्वयोः संज्ञा परः संनिकर्षः ^{१०४/१०९}संहिता वर्णनाः मतिशयीतः संनिधिः ^{१०४/१०९}संहिता
 संज्ञा स्यात् ॥ ६१ ॥ ^{१०४/१०९}हलोऽन्तराः संयोगः ॥ ६२ ॥ ^{१०४/१०९}अजं चिरव्यवहिताहल संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ ६३ ॥ ^{१०४/१०९}सुप्रतिजं तं प्रदं सुवंतं तिदं
 तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ शिवो मन्त्रकोषावि ॥ ॥ इकस्त्वा नेपणस्याद्विसंहि
 तायां विषये सुपि उपास्य इति स्मृते तस्मिन्निति निर्दिष्टपूर्वस्य सप्तमी निर्देन विधीयमानं कार्यं वर्णा

लक्षणेन क्षणसहदेवप्रवर्तते = अनियमेनिकारिणोपरिभाषा =
अङ्गीनोवर्णापरंभाषा = ४

स्थानार्थगुणप्रमाणा = १

११४/५०१

मन्त्रोऽसु तरेणः अवहितस्य पूर्वस्य बोध्यं. स्थानेतरसमः ॥ प्रसंगे सति सहश्रुतमप्यपदेशः स्यात् सुधूप उपास्य इति
॥ ३ ॥ जाते. अनुचिच. प्रचः परस्य परे हेवास्तोनत्वचि. सुध. धूप. उपास्य. ^{६१४/५३१} ~~अस्मिन्~~ ^{११४/५३१} ~~अस्मिन्~~ इति धकारस्य दका
॥ संयोगांतस्य लोपः संयोगांतस्य दंतस्य लोपः स्यात्. ^{११२/२२१} ~~अस्मिन्~~ ^{११२/२२१} ~~अस्मिन्~~ पटि निर्दिष्टं स्यात्. इति
तियलोपे प्राप्ते. यताः प्रतिषेधो बाधः. सुधूपपास्यः मध्यपरिधावशः. लाकृतिः. एवोपवापावः. ^{११२/७८१} ~~एवोपवापावः~~ एवोपवापा
वत्स्यस्य चि. यथा संख्यमनुदेशः ^{११३/१७०१} ~~समानो~~ समसंबंधो विधिर्वया संख्यं स्यात्. हरये. विद्वन्नेवे. नायकः. पा
वकः. ^{६१७/७९१} ~~वांते~~ ^{६१७/७९१} ~~वांते~~ यत्प्रत्यये. यादौ प्रत्यये परे. यादौ तोरवावोस्तः. गव्यं. नायं. अध्वपरिमाणे च. अध्वपरिमाणे
स्य माने. गोश्वरस्य पूतो परे. प्रवादेशः स्तः. गव्युतिः. धातोस्तनिमित्तस्यैव. ^{६१७/८११} ~~यादौ~~ ^{६१७/८११} ~~यादौ~~ प्रत्यये परे. धातोरेव च.
द्वन्तादेशस्तर्हितनिमित्तस्यैव नान्यस्य. लव्यं. अवश्यलाव्यं. तन्निमित्तस्यैकिं. आपते. आपत. सृष्य.

ओर्विकारोऽवाप्रतावातायं तावाम् ३

सिद्धे सत्पराधमा स्तोविर्निमित्तमायकत्वते

रामः

आवृत्तौ तेनैव स्यात् स्वरसंभवति तो वृत्तौ तेनैव स्यात्
स्वरसंभवति तेनैव स्यात् ॥ १११॥

अथैश्वर्यार्थः शक्यार्थे किं सत्तु जेतुं योग्यं स्वयं पापं जेतुं मनः । कथं सत्तु शक्यं केतारः कीर्तिरिति बुधा-
 आपणे प्रसारितं कथं केममन्यतः कथं हर्षितस्य ॥ ^{११११} अथैश्वर्यार्थः ॥ अथैश्वर्यार्थः स्यात् तत्परं सत्तु काल-
 स्य तत्परं सत्तु एवावृत्तौ चार्थमाणा वर्णा समकालस्यैव संज्ञा स्यात् ^{५११८८१} आहुताः ॥ अथैश्वर्यार्थः दक्षिणे पूर्वपरमो स्या-
 ने एकोणशतदेशः स्यात् उपेन्द्रः रमेशः गंगोदकं उपदेशे जेतुं नासीक इत् उपदेशेः तुनासिको जित्संज्ञः स्या-
 त् प्रतिज्ञां तुनासिक्याः पाणिनीयाः लयास्तत्र स्या वर्णेन सहो चार्थमाणा रेफोरत्तपोः सज्ञा ^{१११८९१} उरुता ^{८१३१२९} तव-
 कर्त्तुं निविशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्याने योरास रपरस्स नैव प्रवर्ततेः कृत्स्नं हि तव प्रकारः लोपः शक्यस्य ॥
 अवर्णपूर्वमोः पदांतमो र्धवमोर्वालोपोः शिपरे पूर्वत्रासिहं सपादसमाध्यायी प्रतिविपाद्यसिद्धाविपा-
 द्यामपि पूर्वप्रतिपरं शास्त्रमसिहं स्यात् ^{८१२१९१} हरर्देह हरमिह विहमर्देह विहमविह वृद्धी एदेव ^{११११९१} आदेव वृद्धि-

६१७/२२१

म. को. संज्ञः स्यात्. हृदिरेचि. आदेचिपरे पूर्वपरयोः स्थाने हृदिरेकोदेशः स्याद्गुणपवादः। ह. प्र. कस्व. गंगो घ.
 ॥४॥ देवैर्धर्मैः कृत्स्नोत्कंठ्यं. एतौ धर्मसूत्रसु अवर्णादेजाद्योरेत्येधस्यो रुदिचपरे पूर्वपरयोः स्थाने हृदिरेकोदेशः
 स्यात्. पररूपगुणपवादः उपति. उपैधते. प्रौहः एजाद्योः किं उपेतः माभवा. न्येधिधत्. असौ हृदि
 न्योऽपसंख्याने. असौ हि गोसेनो. स्वास्तिरगोः स्वेरम्. स्वेरि. स्वेरिगो. प्रादहोहोहोपैषेषु. प्रौहः प्रौ
 हः प्रादिः प्रैषः प्रैष्यः कर्त्तव्यतुलीयासमासे. सुखेन. कर्त्तः सुखातः कृतीयेति किं परमर्तः। प्रवत्सतर
 केवलवसनार्णदृशानामणे. प्रार्णमित्यादि उपसर्गः क्रीयायोगे. प्रादयक्रियायोगे उपसर्गसंज्ञासु
 प्रपर. प्रपसम्. प्रतु. प्रव. निस्. निर. दुस्. दुर. वि. प्राङ्. नि. अधि. अपि. प्रति. सु. उह. अभि. प्रति. परि.
 उप. एते प्रादयः ॥ भूवादयो धातवः ॥ क्रियावाचिनो भवादयो धातुसंज्ञाः सुः उपसर्गहृति धातौ. अवर्णा

परमर्तः

रामः

तादुपसर्गद्वयकारदोषात्तौ परेच्छद्विरेकोदेशः स्यात् ^{१११८२१} प्राञ्जति वा ^{१११८२१} प्रापि शले ^{१११८२१} प्रादुपसर्गद्वयकारदोषद्वय
 तौ परेच्छद्विरेकोदेशोवा स्यात् ^{१११८२१} अपिशलिग्रहणं पूजार्थं ^{१११८२१} प्रचोत्पादिते ^{१११८२१} प्रचः परम्परे कद्वयकारभ्यां परस्पर
 परेच्छेनास्तः इति ^{१११८२१} प्राप्ते शरणिः ^{१११८२१} प्रविपरेशरे न ^{१११८२१} प्रार्थभीयति ^{१११८२१} प्रर्षभीयति ^{१११८२१} एते पररूपः ^{१११८२१} प्रादुपसर्गद्वय
 दोषात्तौ परपररूपमेकादेशः स्यात् ^{१११८२१} प्रजते उपोषति ^{१११८२१} प्रचोत्पादिते ^{१११८२१} प्रचो मध्ये योत्सः स ^{१११८२१} प्रादिर्वस्यतदि
 संज्ञं स्यात् ^{१११८२१} शकंधादिषु पररूपं वाच्यं ^{१११८२१} तच्चटः ^{१११८२१} शकंधुः ^{१११८२१} ककंधुः ^{१११८२१} कुलटा ^{१११८२१} सीमंतः ^{१११८२१} केशवेरी ^{१११८२१} सीमानोत्प
 मनिषा ^{१११८२१} ह्योत्प ^{१११८२१} लाङ्गलीषा ^{१११८२१} पतंजलिः ^{१११८२१} सारंगः ^{१११८२१} पशुपसिणो ^{१११८२१} सारंगोत्प ^{१११८२१} प्राद्वतिगणोत्प ^{१११८२१} एवेचानियोगे
 क्वचभोस्ते ^{१११८२१} प्रतियोगिकं ^{१११८२१} तवैव ^{१११८२१} औत्तोष्योः ^{१११८२१} समासेवाः ^{१११८२१} स्पूलोत्प ^{१११८२१} स्पू ^{१११८२१} लोत्प ^{१११८२१} विंवोष्टः ^{१११८२१} विंवोष्टः ^{१११८२१} समा
 सेकिं ^{१११८२१} तवोष्टः ^{१११८२१} प्रोमा ^{१११८२१} प्रोत्प ^{१११८२१} प्रात् ^{१११८२१} प्रोमि ^{१११८२१} प्राद्विचपरपररूपमेकादेशः स्यात् ^{१११८२१} शिवायो नमः ॥ शिव

२ धातुपसर्गयोः कार्ये नंतरं भू-अभ्यकार्ये वहि रङ्गमसिद्धं वहि रङ्गमन्तरं ३ = १

मन्त्रोक्त

॥५॥

एहि शिवेहि प्रकसवर्णे दीर्घः प्रकः सवर्णः चिपरे दीर्घ एकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीगः विष्णुदयः
 होतृकारः एहः पदात्तादति पदात्तादतिपरे पूर्व रूपमेकादेशः स्यात् हरेव विष्णोव सर्वत्र विभा
 षागोः लोके वेदे चैतत्तस्य गोरतिवा प्रकृतिभावः पदांते गोभ्रमं गोमं एहं तस्य किं चित्रम्वमं प
 दान्ते किं गोभ्रने काले तिसर्वस्य भ्रने कालादेशः शिच सर्वस्य स्यात् इति प्राप्ते डिच डिहने का
 लं स्य सैव स्यात् अवङ् स्फोलावनस्य पदांते एहं तस्य गोरवड वाचि गवागं पदांते किं गवि इहं व
 गोरवदिहं गवेद्रः व्ययस्य तविभाषया गवासु दूगधूते च दूगत्सं बोधने महा कपंतस्य देः क्षुतोवा
 स्यात् अथ प्रकृतिभावः क्षुतप्रग्वह्यो अचिनि सं एते चिनि सं प्रकृत्यासुः प्रागच्छ कृह्या ३ अ
 वगौश्रति प्रागच्छ कृह्या वगौश्रति ह्रस्वेषु संयोगे गुरु संयोगे परे ह्रस्वेषु स्यात् दीर्घे च ॥

एतयोः संयोगे दूगत्सं बोधने महा कपंतस्य देः क्षुतोवा स्यात् ३

गमः

गुरुः स्मात्. गुरो र्त्तो नंत्य स्यात्. कैकस्वप्राची. दूरदूते पद्मा कंतस्य क्रभिन स्या नंत्य स्यात्. कैक
 स्मगुरोः. लुत्स्यात्. प्राचा. दे ३ वदत. देवदा ३ तदेवदताः ३ गुरे किं. वकारादकारस्य माभूत्. अतः
 तः किं. कृत्स्ना ३ एकैकग्रहणं पयोपार्थ. ईदूदे. द्विवचनं. प्रगृह्यं. ईदूदेदंतं. द्विवचनं प्रगृह्यं संज्ञं
 स्यात्. हरी एतौ. विष्णुर्भू. गंगे प्रमू. मणीवो. स्येति तु रवार्यो वशरो वाशरो वावो धः. ॥ प्रदर्शना
 तः. प्रस्मात्. एवीदूतौ प्रगृह्यौ स्त. प्रमी र्देशः. एमहु छावमू. प्रासाते. मात् किं. प्रमुके. असति.
 माद्ग्रहणे. एकारेऽनुवर्तेत. चादयो सत्वे. प्रख्याप्याश्चादयो निपात संज्ञाः. सुः प्रादयः एते पितया.
 वस्तू. पलक्षणं. यत्र. सर्वनाम प्रसृज्यते. द्रव्यमित्युच्यते. सोर्यो भेद्यत्वेन. विवक्षितः. निपात एका
 जना इ. ॥ एको जिपान्. प्राउ. वर्जः. प्रगृह्यः संज्ञः स्यात्. ईदूद्. उउमेश. ईषदर्थे क्रियायोगे मयीदा

लिङ् संख्या त्रयो गंडु वीम

प्रश्नः। एनाष्टुः। स्तोः। एनायोगेष्टुः। एमष्टुः। एमष्टुः। कते। पेष्टा। नटीका। चक्रिण्डोक्ते। नपदान्ता।
होनाम। पदान्तादवगोत्यरस्यस्तोष्टुने। पटसन्तः। पटते। पदान्तान्त्रिमः। इहे। होः। किम्ः
सोपेष्टम्। अर्धो नवतिनगर्। एमोति वाच्यम्। पसावता। पसागप्येः। ताः। षिः। तवर्गस्यपकोरपर
नष्टुत्वम्। सन्यष्टः। रुलाजसोन्ता। पदान्तरुलाजशः। सुः। वागैराः। विदुपम्। परीनुनासिकेनुना
सिकोवा। परः। पदान्तस्यानुनासोकेपरनुनासिकोवाः। एतन्मुगर्। एतन्मुगर्। एतन्मुगर्। एतन्मुगर्।
नित्यम्। तन्मात्रं। चिन्मयं। तोलि। तन्मोस्यलकोरपरपरः। सवर्गः। तत्त्वसः। विदुग्लिखति। नस्यानु
नासोकोलः। उदस्यास्तंभोः। पूर्वस्य। उदः। परस्यास्तंभोः। पूर्वः। सर्वेणः। तस्मादित्युतरस्य। पञ्चमो
निर्देशेन विधियमानं कार्यं वर्णान्तरेणा व्यवहिनस्य परस्य ज्ञेयम्। आदेः परस्य परस्य यः

मन्त्रोक्त

॥७॥

द्विहितं तत्तत्सादेवो ध्यमाथ द्योषस्य महामाणस्य विवारस्य द्यामस्य मस्य तादृश एव यकारः । डे
 तिसृष्यथः । रुते रुरि सवर्णे । हलं परस्य रुते नोपोवासवर्णे रुरि । खरि च । खरि परे रुते चरस्युः ॥
 दस्युदेदस्यतः । इत्यानम । इतम्भनम । उपोहो न्यतरस्यो । रुपः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः । नादस्य
 द्योषस्य संस्वारस्य महामाणस्य हस्य तादृशो वर्गवतुर्ध्वः । वाग्धरिः । वाग्हरिः । गं स्त्रोति । पदात्ता क
 पः । परस्य णस्य छो वा सादृचि । तच्च छि च । तच्च शिव । पदान्ता किम । विरप्रशम । लृत्वममीति वा
 चम । तच्छोकेन । तच्च शोकेन । अमितिकिमा । वाकृश्चोतति । पो नुस्वारः । मान्तस्य पदस्यानुस्वारे ह
 लिः । हरिमुने । पदस्येति किं । गप्पते । नश्चापदान्तस्य रुति । नस्य मस्य वा पदान्तस्य रुत्यनुस्वार
 स्यात् । यस्यामि । आ के । त्या रुत्तिकिं मस्यते । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । गन्तः । अद्भितः । वा

रात्रः

पदान्तस्यः। पदान्तस्यानुस्वारस्यपि परस्वर्गो वाः। न्वङ्गेऽपि मोरजिसमः को किवन्नेरज
 नौ परम् मोमस्य ए वः स्यात्। सम्प्राट् हेम परे वा म परे हकारे परमस्य मो वा स्यात्। किं ह्यल
 यति। किं ह्यल यति। यवल परे यवला वाः। यवल परे हकारे मस्य यवला वासुः। किं मद्यः। किं ह्यः।
 किं वृहल यति। किं वृहल यति। किं लृहा दयति। किं लृहा पदेति। न परे न न परे हकारे परमस्य ना
 वा स्यात्। किं हुते। किं मनुते। उ साधु ह। उात्परस्य सस्य धुट्। आद्यनौ दं किं ता ॥
 दित्किं तोयस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः। पट्सन्तः। पट्सन्तः। द्वाः कुक्कुदक शरि०
 उ. कारणकारयोः। कुक्कुटकार गमो वा स्तः। शरि० प्राट् स्रष्टः प्राट् स्रष्टः। सुगराट् पष्टः। सुग
 रा पष्टः। नश्च नानात्परस्य सधुट् सन्तः सन्तः। शितुक् पदान्तस्य नस्य श परे तुग्वा ॥ सः

शत्रु वदादेशो मित्रुपदागमः =

= सतुवसो रुःसमुद्धौह दशि =

मन्त्र

मन्थान

|| ८ ||

[illegible]

सन्त्सरुपः। खड्गमुष्टिः। नन्मे. नृनित्यस्परुषीपे. कुः॥ वौ॥ कः॥ वौच० कवर्गेपवर्गेचपरे. विसर्गस्य जि
नि हामृलियोपधामौस्तः। बाहिर्गर्गः। न्दः॥ पाहि. न्दः॥ पाहि. न्दः॥ पाहि. न्दः॥ पाहि. ॥ सोपदादौ विसर्गस्य
सः स्यापदपदायोः कुषोः परसोः पञ्चम्यात्. पयस्यासे. पयस्कल्पम्. पशस्कं. पशस्वाम्बति. अन
यस्यैतिवाच्यम्. प्रातः कल्पम्॥ काम्येरेवेतिवाच्यम्. नेह. गीः काम्यति. दृणः. वः. दृणः परस्य विसर्ग
स्य षः। पूर्वम्विपये. सर्पोप्यासम्. सर्पोकल्पम्. सर्पिष्कम्. सर्पिष्काम्यति. कस्कादिषु च। एषिण इत
रस्य विसर्गस्य षः स्यादन्त्यस्य तु सः। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिस्कुण्डिका. धनुष्कपालमित्यादि. आ
कृतिगणोप। तस्य परमाम्नेर्डीतं। हिहृत्तस्य परमाम्नेरितसंज्ञं स्यात्. कानाम्नेरिते. कालका
रस्य रुस्याम्नेरिते परे. कान्. कान्. कान्. लैषह्रस्वस्य छेत्तुक. अच्चा. अज्याज्य. तुक्छे. आच्चा

परस्परैरुः स्याद्भूमिः शिवो वस्यः भो भगो अघो अपूर्वस्य भोगिः एतत्पूर्वस्य रे व्यो दे गे शिः देवा मी हः देवा
द्रहः भो सः भगो सः अघो सः इति सान्ना निपाताः । तेषां ह्रस्वस्येव कृते व्योर्लोपप्रयत्नतरः साकदापन
स्य० पदान्तपोर्वकारस्य पकारस्यो लोपपूच्चारणौ च यौ वा स्तोत्रि परेः यस्योच्चारणे जिह्वा नोपाग्रमध्यमूला
नो शैथिल्यं गलपूच्चारणः । अतो गम्यस्य० ओकार एत्परस्य पदान्तस्यालपुप्रयत्नस्य यस्य नित्यं लोपः ।
एकस्य भो अच्युतः । लघुप्रयत्नतरस्य से भो पच्युतः । पदान्तस्य किं । नोपमः । हलिसर्वेषाम्० भो भगो अघो अपूर्
वस्य लघुलपूच्चारस्य पकारस्य लोपस्याहलिसर्वेषां मतेन । भो देवाः । भगेन मस्ते० अघो याहि० देवा
यान्ति० रे सुपि० अहो रे का दे गो न तु सुपि० रे पि वा दः । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किं० अहो भ्याम्० ॥
अहनः । अत्राह निति रूत्वं० रूपगत्रिः । अहो रत्रिः । रथन्तरे पुरुत्वं वाच्यम्० अहो रूपम्० गतमहो रत्रिरेषा०

म.पौ.त.

// १० //

एकदेशविक्रितिमनन्यवत्. अहोरात्रः. अहोरात्रनरम्. अहोरात्राणां पक्षादिपूर्वारेफः. विशर्गापवादः. अह
 र्पतिः. अहः पतिः. गीर्पतिः. गोः पतिः. धूर्पतिः. पक्षे विसर्गो. पध्यापीनो. रोरि. रेफस्पर्शे परलोपः. द्रलोपेपु
 र्वस्य दीर्घाः. टरेफोर्लोपनिमित्तपोः. पूर्वस्याणो दीर्घः. पुनारमते. हरिस्मः. शम्भूराजते. अणः किम्.
 रुढः वृढः. मनस्यः. इत्यत्र रुत्वे कृतहसि चेतुत्ये गे रिति लोपे प्राप्ते. विप्रतिषेधे परङ्गाप्यम्. तुल्यबलवि
 रोधे परङ्गाप्यं स्यात्. इति लोपे प्राप्ताम्. पूर्ववासी द्वमिति रोरीत्यस्यार्सेह्मसिद्धत्वादुत्त्वमेवः मनोरथः. ॥
 एतत्तलोः सुलोपो कोरनन्समासे हलि. अककारो रततदोः. सुस्तस्य लोपः. स्याद्वलिन तु नन्समासे
 णपविह्नुः. शम्भुः. अकोः किम्. एषको रुद्रः. अनन्समासे. किम्. असः शिवः. हलिकिम्. एषो वः. ॥
 सोचिलोपे चेत्यादपूरणम्. सदस्यस्य लोपः स्याद्विपादश्चेत्लोपे सत्यवपूर्वमेतः सेमामविलिप्रभृतिम्. ॥

गीदतसुः। तस्माच्छ्रुत्वेन पुंसि। पूर्वसवर्गदीर्घोत्प्रेयः। रमास्तस्यनः स्यात् पुंसि। अट्कणानुव्या
 येपि० अट्कवर्गपवर्ग आङ् नुम् एतैर्मन्त्रैर्यथासम्भवमिलितैश्च व्यवधानेपिरयाभ्यां परस्यनस्यरात्वंः
 स्यात्समानपदे इति प्राप्ते पदान्तस्य नस्यरणः। रमन्तु ताङ् सिङ् सामिनात्स्याः। अदन्तादङ्गादादी
 नादपस्युः। एतत्त्वं एमेण सुपिच॥ यनादौ सुप्पतौङ् स्यदीर्घः। रमाभ्याम् अतोभिसरेत् अदन्तादङ्गात्पर
 स्यभिषरेत् स्यात्॥ अनेकात्मितसर्वस्य। एमेः। जेयः। आतोङ्गात्परस्यदेः योदेशः॥ स्यानिवदादेशेन स्विधौ॥
 आदेशस्यानिवत्स्यानतु स्यात्पलाश्रपविधौ इति स्यानिवत्त्वात्सुपीचेति दीर्घः॥ रमाय। रमाभ्याम्। बहु
 वचने मन्त्रेण० रुलादौ बहुवचने सुप्पतौङ् स्यकारः। एमेभ्यः। सुपिकिंपचध्वम्० वावसाने। अवमाने०
 रुलां चरस्युर्वो० रमाद् रमात् रमाभ्याम्। एमेभ्यः। रमस्य० आसिच० अतोङ्गस्यकारः। रमयोः। ह्रस्वनया

४ = एकवर्गाप्रितोविधि रऽन्विधिस्तद् मिमो
 ५ तन्विधि = ४

७ मन्त्रोक्तं यो नृदः हस्वान्ता न च न्तादावन्ताः द्वौ चोत्तरस्यामो नृगमः ॥ नामिः ॥ अजन्ताद्गुह्यार्थः एमाणा मन्त्रेण मयोः
 ॥ १३ ॥ एते कृतेः आदेशप्रत्यययोः ॥ इण् कुभ्याम् एसापदान्तस्यादेशप्रत्ययावयवस्य यः सप्तस्य मृद्व्यादेशः
 ॥ ईषद्विचृतस्य तादृश एव यः ॥ एमेषु एवं कृत्स्नमुकुन्तादयोऽप्यदन्ताः ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ सर्वादीनि
 शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः सर्वे विश्व उभः उभय उतर उत्तम अम अगतर इतर त्वत् त्व
 नेम सम सिम पूर्वपणवर्दसिणोत्तरार्धे णि व्यवस्था याम संज्ञायाम् स्वमजातिधनाख्यायाम् अन्त
 रं बहिर्योगोपसंख्यानयोः ॥ तद् तद् यद् ईदम् अदस् एक द्वि युष्मत् अस्मत् भवतु किम् ॥ जसः
 शीः ॥ अदन्ता सर्वनाम्ना जसशी स्यात् ॥ अनेकालत्वात् आर्वादेशः ॥ सर्वे सर्वनाम्नः स्मैः अतः सर्वनाम्नो देः
 स्मैः सर्वस्मै ॥ इत्युक्तं ॥ स्मात्स्मिपौ ॥ अतः सर्वनाम्नः एतयोरेतौ स्तः ॥ सर्वस्मात् ॥ अमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ अथ रामः

एतन्नाक्षरस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः॥ मुञ्जगमः॥ एत्व षत्वे सर्वेषां सर्वस्मिन् शेषं गमवत् एव विद्वाद्दोष
हन्ता॥ उभयश्चो नित्यं द्विवचनानः॥ उभौ उभाभ्याम् उभयोः॥ २ तस्य हपागे प्रकजर्षः॥ उत्तर उत्तमौ सु
त्यपौः प्रत्ययान्ते हणतर्जनर्मणमिति तदन्ताग्नाह्या नेमरत्यर्हे समः सर्वपण्यायः॥ तुल्यपण्यायस्तु
समानामिति ज्ञापकात्० पूर्वभरद्दक्षिणोत्तरपराधरणि व्यवस्थापाम संज्ञार्थम्० एषां व्यवस्थापाम सं
ज्ञायां सर्वनाम संज्ञागणस्तु ज्ञात्सर्वत्र प्राप्तायां संज्ञासाजसीवा पूर्वः पूर्वाः स्वाभिधेयापेसावपीनीयमो व्यव
स्था व्यवस्थायां किम् दक्षिणागायकाकुशलादत्यर्थः॥ असंज्ञायां किम् उत्तरः कुरवः स्वमंज्ञातिथनाः
ख्यापाम॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः॥ स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञासाजसीवा स्वस्वाः आत्योपाः॥ आत्मानदन्तिवा
॥ ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्त्वाः॥ ज्ञातमोर्षावा॥ अन्तरस्वहियो गोपसंभानयोः॥ वाद्ये परिधानोपेवार्थे०

रसंयतस्याम॥ जराशब्दस्य जरास्वासां दजादौ विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च ग्रहणम्।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती। एकदेशवित्रजमनस्य च दिति निर्जराशब्दस्य जरा। निर्जरसा। निर्जरसः॥
इत्यादि। पक्षे हलादौ च रामवत्। उपजिग्यविरोधान्न जरासु निर्जरः। पदनामा महनिगमस्य च तस्य वश्य
कनस्य कस्युदन्ताशब्दस्य भक्तिपु॥ पाददन्तनाशिका मामहदयनिगमस्य जमुपदेशपपक्षच्छुद्धु
द्वक्प्रास्याणपोपदादयः प्रादेशास्युः। गसादौ वा पतुप्राशनशब्दस्य प्राशनादेशात्तिकाशिकायामुक्तं।
तत्रात्रादिकैमेव पादः पादौ पादाः पादं पादौ पदः पादान पादेन त्यादि विश्वपाः। दीर्घाजसिचः
दिर्घाजसिचचिचनपूर्वः सवर्णः। दीर्घः। वृद्धिः। विश्वपौ विश्वपाः हे विश्वपाः हे विश्वपौः। सुन्नयंसक
स्य। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्यानि संज्ञानि सुरक्ती वस्यः॥ स्वादिष्वसर्वनामस्याने॥ कप्रत्ययावधिषु

नक्तौतु पवादिषसर्वनामस्यानेषु पूर्वपदसंज्ञं स्यात्. युविभम्. पादिष जादिषु च कप्रत्ययावदिषु स्वादिषु सर्वना
 ॥ १४ ॥ मस्यानेषु. पूर्वभसंज्ञं स्यात्. **आकङ्क्षा** एदेकासंज्ञा ॥ इतः द्वैकङ्काः कर्मधारय इत्यतः ॥ प्राग्वक्तृष्वैव संज्ञाशेषा.
 पापरानवकाशाच्चेतनशमादावविभसंज्ञेवनपदत्वम्. **प्राज्ञाधातोः** ॥ प्राकारेणोपाधातुस्तदन्तस्य भस्या
 द्व. स्यलोपः स्यात्. विश्वयः. विश्वपा. विश्वपाभ्यामित्यादि. एवं शंस्रधात्तमः ॥ धातोकिम्. ह्राहन्. आत इति
 योगविभागादधातोरप्यकारलोपः ॥ कचित्ताक्तः ॥ अः ॥ हरिः ॥ जमिच ॥ ह्रस्वान्नस्याह्रस्वगुणः ॥ ह्रस्वः ॥ ह्रस्वस्य गु
 णः ॥ मन्वुद्वा. हेहरे. हरिम्. हरी. हरीन्. शेषाध्यमस्विः ॥ अनदि संज्ञा ह्रस्वाभाविदुता तदन्तं मस्वि यजं सिं
 यसंज्ञं स्यात् ॥ **प्राज्ञानास्त्रियाम्**. यपरस्याङेनास्यादस्त्रियाम्. प्राडि. तित्ता संज्ञा प्राचाम् ॥ हरिण. हरि
 भ्याम् ॥ हरिभिः ॥ यदिति. घिसंज्ञं स्यादिति सुपिगुणः ॥ हरेमे. हरिभ्याम्. हरिभ्युः. गुण कृत. जसि ह्रस्वाच्च ॥ रात्रः

छेदो इति न सं कनीयं. विंशति शब्दास्तस्मै कवं च नोति विंशते।
इति सनेन तोयः स्यात् ९

एङोङो सङो सोरति परे पूर्व रूपे मकारेण ॥ हरेः ॥ ह्रयोः ॥ हरीणाम् ॥ अचस्य ॥ इदुर्भ्यामुरस्येङो रत्वेरत्
हो ॥ हरिषु ॥ एव रनिकव्यादयः ॥ अकृत्तौ सख्यु ॥ इत्यानङ् स्यादसंखुद्दो सो ॥ अतोऽस्या पूर्वपथा ॥ अ
न्यादलः ॥ पूर्वोवर्ण उपधा संज्ञं स्यात् ॥ सर्वनामस्यानेषु चासंखुद्दो ॥ नानस्योपधाया दीर्घः स्यादसंखुद्दो
सर्वनामस्याने ॥ अएत्तत्कात् स्यथः ॥ एकात्प्रत्ययः ॥ सोः एतत्संज्ञः ॥ ह्रस्वत्वाभेदीर्घोत्सृजिष्ये
क्तं ह्रस्वः ॥ हलन्तात्परं दीर्घो योऽङ्वाभौ तदन्ताच्च परं सुति संत्येतदएत्तं ह्रस्वत्वेने ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्य
यस्य सणम् ॥ प्रत्ययलुप्ते पितदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ प्रातिपदिकसंज्ञकं प्रत्य
यस्य लोपः स्यात् ॥ सखा ॥ सख्यु ॥ संखुद्दो ॥ सख्युर्द्वात्परं संखुद्द्विजं सर्वनामस्याने णि ह्रस्वत्वात् ॥ अ
चोऽश्रिति ॥ निति गिति च प्रत्यये ॥ प्रजनाङ् स्य वृद्धिः ॥ सखायौ ॥ सखायः ॥ हेसखे ॥ सखायं ॥ सखायौ ॥

अष्टादशतिथिर्द्वितीयं मन्त्रं दत्तं विष्णवे नमः ॥ १ ॥

दीर्घांशं त्वात्तुल्यं विहितं सुतोयः ॥ ४ ॥

विभक्तौ हि पर्यतानामेवेदि हि शब्देनित्यं द्विवचनान्तः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां ३ द्वयोः ॥ द्विपर्यन्तानां किम् भवान्
भवन्तौ ॥ पानिलोकमिति पपीः सूर्यः ॥ पप्यो ॥ पप्यः ॥ हे पपीः ॥ पपीम् ॥ पपीन् ॥ पप्या ॥ पपीम्याम् ॥ पपीभिः
पप्ये ॥ पपिभ्यः ॥ पप्यः ॥ पप्योः ॥ पप्याम् ॥ ज्ञातुसवर्णदीर्घः ॥ पपी ॥ पपीषु ॥ एवं वातप्रम्यादयः ॥ ॥ बहुः ॥ अ
यस्यो यस्यसः ॥ बहु ॥ असी ॥ पूस्यास्योनदी ॥ इदं नौ नित्यं स्त्रीलिङ्गेन दीर्घः संज्ञोक्तः ॥ प्रथमलिङ्गमहण
श्च ॥ पूर्वस्त्राख्यस्योपसर्जनत्वेपिनदीत्वं च कव्यमित्यर्थः ॥ ॥ अस्वार्थनघो ह्रस्वः ॥ समुद्रो ॥ हे बहु श्रेयसि
आनयाः ॥ नद्यन्तासरे पांडितामाज्ञगमः स्यात् ॥ आटश्च ॥ आटो विपरेष्ट हि ॥ बहु श्रेयस्यै ॥ बहु श्रेयसाः
॥ बहु श्रेयसीनाम् ॥ ॥ अस्मत् ॥ श्रीभ्यः ॥ नद्यन्तासावन्तानो राक्षसे ॥ एम् ॥ बहु श्रेयस्यो ॥ म् ॥ शेषं पीपेवत्
अज्यन्तत्वात्तुल्योपः ॥ ॥ अतिलस्योः ॥ शेषं बहु श्रेयसीवत् ॥ प्रधीः ॥ अविष्णुपातुमुवाचो विष्णुः ॥

१२ त्वात् आटो नृवा अस्ते ॥ २ ॥
५ अन्त्यद्वितीयादिनाति इत्यस्य अनादिप्रति ॥ २ ॥

सहस्रं विप्रतिषेधेन यत् बहु श्रेयसी ॥
गदितं तत्तवाक्षितमेव ॥ २ ॥

४ इत्यविनिमान् धर्मा नगमाः अस्मिन् अस्मिन् धर्मा नगमाः
इत्येव तूच्यते ॥ ४ ॥

अवादीनामुपधायादीर्घोऽसुदौ सर्वनामस्थाने० कोष्ठा० कोष्ठारै० कोष्ठारः॥ कोष्ठारम्० कोष्ठून० विभाषा
तृतिपादिष्वचि॥ तृतीयादिष्वजादिषुकोष्ठुर्वात्त्वज्जत० कोष्ठा० कोष्ठुना० कोष्ठु० कोष्ठुवै० क्रमस्त० कृतो
उ० सीड० सोरतिउदेकादेशपरः॥ एस्त्वस्या॥ रिफात्संयोगान्नस्यसस्वेवल्लोपोनान्यस्य० रेकस्यविशर्गः॥
कोष्ठुः॥ कोष्टे॥ कोष्ठुः॥ कोष्टाः॥ कोष्टोः॥ कोष्ठोः॥ तुमचिरत्त्वज्जदूभावेभ्यां चट्पूर्वविप्रतिप्रधेनि० कोष्ठ
ना० कोष्ठरि० पसेह्लादौ चणभूवतः ह्रह्र० ह्रह्रवित्यादि० प्रतिचमृणञेतुनरीकार्यविशेषः॥ हेतिचमु०
अतिचम्वै० प्रतिचम्वः० प्रतिचमृणाप्० अतिचम्वाम्० इतिखलपूः॥ ओः सुपि० धात्ववयवसंयोगपूर्वोन
भवतिपठवर्णस्तदन्तोपोधातुस्तदन्तस्थानेकाचोज्ञः सपरस्याद्जादौ सुपि० खलशौः खलपाः॥ इत्यादिः
एवंसुत्वादयः॥ स्वयंभूः॥ स्वयम्भुवौ स्वयंभुवः॥ इत्यादि० वर्षाभूः॥ वर्षाभ्वश्च॥ अस्य परास्याच्चिसुपि० वर्षा

मन्त्रैः ॥ भ्वावित्यादिः ह्रभूः हन्करपुनः ॥ पूर्वस्वभुवोपरावत्तयः ॥ हन्भौः हन्भः ऐकारभूः करभूः दम्भूकारभूशब्दे
 ॥ १७ ॥ स्वपम्भूवत् धाता हधात धाताए धातारः ॥ अकारान्नस्य एत्वं वाच्यम् धातुणाम् एवंप्रादयः ॥ नप्रादिग्नह
 रांस्त्यतिपेक्षानियमार्थम् ॥ तउणादिनिष्पन्नानां तन्तु जन्तादीनां वेदीयो भवति तद्दिन पञ्चादीनामेव हन् पिता
 पितरौ पितरः पितरम् पितरौ शेषं धातुवत् एवञ्जामात्रादयः ॥ ना नरे मः ॥ नृच ॥ ॥ अस्पनामिवादिर्षः ॥ नृणा
 म् नृणाम् गोतोभिस्त आकारदिहितं सर्वं नाम स्यान्नं रिहृत् गोः गवौ गावः ॥ ओतोश्रयोः ॥ आओतरति
 छेदः ॥ ओतोश्रसोरयाकारदेशः ॥ गो गवौ गावाः गेव गोः एयोहलि ॥ अस्याकारदेशो हलि विभक्तौ एः एपो
 एपः ॥ एयामित्यादिः ॥ ग्लौः ॥ ग्लौवोः ग्लौवः ॥ ग्लौभ्यामित्यादि ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ॥ ॥ रौमा ओइः आपः
 आवन्तादौ इः शीः ॥ ओडिः लोकारविभक्तेः सं रौमा रमाः ॥ सम्बुद्धौ च ॥ आपएकारः ॥ हेरमे हेरमाः ॥ आडिचापः ॥ ॥

रामः

अत्राद्यतश्चाप इति टाक

आदिः प्रोसिवापएकारः। रमया। रमाभ्याम्। रमाभिः। पाञ्चपः। आपोऽद्वितीयाद्। वृद्धिः। रमायै। रमाभ्यः॥
 रमायाः। रमयोः। रमाणाम्। रमायाम्। रमयासु॥ एवं गङ्गा दुर्गा म्विकादयः॥ सर्वनाम्नः स्याद् ह्रस्वः। प्रावन्ता
 सर्वनाम्नोऽद्वितीयाद्। पञ्च ह्रस्वः॥ सर्वस्यै। सर्वस्याः। सर्वसाम्। सर्वस्याम्। शेषरमावत्। एवं विश्वदयः। प्रा
 वन्ताविभाषादिक्रसमासेषु ह्रस्वः॥ सर्वनामन्तावास्यात्। उत्तरपूर्वायै। अपुरीत्युक्तेर्नेह। अन्तर्गम्येनगयै०
 ती। यस्य डिः। सुवा द्वितीयास्यै द्वितीयायै। इत्यादि। एवं तृतीया। अर्वायेति ह्रस्वः। हे। अर्वाहे। प्रकृतेः। अ
 ह्रः। अर्वायुक्तायेडलकास्तदुताह्रस्वान्॥ हे। अर्वाहे। हे। अर्वाले। हे। अर्वाके०। जए। जरसौ। जरे। इत्यादि।
 पक्षे ह्रस्वादी चरमावत्। गोपाविस्वपात्। मतिः। मत्या। इति ह्रस्वश्च० इयुः। वज्रस्यानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ
 नित्यस्त्रीतिङ्गावीदूतौ॥ ह्रस्वो च इवर्णो णौ स्त्रियाम्बानदी संज्ञौ स्तोऽति। मत्स्ये। मतये। मत्याः। मतेः।

मंकोरु

॥ १८ ॥

परत्वात् औदितिप्रोत्तरदुभ्यां नदीसंज्ञकावयामिदुद्भ्यामुरस्यजे एमामस्यां मत्वौ शेषं हरिवत् ए
 वंरुधादयः त्रिषुतुयेस्त्रिषांतिस्चनसः स्त्रीलिङ्गोरेतयोरेतौ स्तोविभक्तौ अचिरकृतः तिस्रचतस्रोर्क
 तो एदेशे विगुणदिर्घात्त्वानामपवादः तिस्रः तिस्रसिः तिस्रभ्यः अमिमुद् नतिस्रचतस्र एतं योर्नामि
 दीर्घानः स्यात् तिस्रणाम् तिस्रसु हेरन्ते कृते वा पृष्ठे इद्भाभ्याम् हयोः गौरि हेगौरि गौर्यो गौर्यः ॥
 गौराम् गौर्या वित्पादि एवं नद्याषः ॥ लस्मीः हे लस्मी शेषं गौरीवत् एवं तरीतं प्रादायः स्त्री हेस्त्रि
 स्त्रिषां प्रत्येय उजादौ प्रत्यये परे स्त्रियो स्त्रियः वामृगसाः स्त्रियार्द्रयद्वा स्यात् स्त्रियम् स्त्रियम्
 स्त्रियः स्त्रीः स्त्रियां स्त्रियै स्त्रियाः परत्वात् लुट् स्त्रीणाम् स्त्रियाम् स्त्रीषु श्रीः श्रियो श्रीयः नेषद् चद्
 स्थानान्वस्त्री इषद् चद्गोः स्थितिर्वयोस्तावीरुतौ नदीसंज्ञे स्तो न तु स्त्री हे श्रीः ॥ उति ह्रस्वश्चेति चार्दी

शमः

= ४ अमीतं त्रीतरी ज क्ष्मी धि श्री क्षीणामुदा क्षी सज्ञा नात्रेव श दे न सु लोपोतक दा चत १।
 अविह त्रीतरी क्ष्मी धि श्री रणामुदादे के (१) स्त्री लिङ्गानाममी पां तु सु स्तो न कदा च नः

मन्त्रात् ज्ञाने जगत्सोऽशिः। लोकात् शिः सर्वनामस्यानमः नपुंसकस्य क्लृप्तः। अतस्तस्याजन्मस्य च क्लीवस्य नमः स्या
॥ १८ ॥ सर्वनामस्यानेमिदं चोक्तं स्यात्। अत्राहमेवोक्तं स्यात् स्यात् स्यात् स्यात् स्यात् स्यात् स्यात् स्यात् स्यात् स्यात् स्यात्
यः। ज्ञानानी पुनस्तद्वत् शेषं एव वत् एवं धनवत् फलादयः। अहं हं तर्हि भूयः। एषः क्लीवम्
ः। स्वर्गो देवो देशः। इति परे भस्मदे लोपः। कतरत् कतरद् कतरे कतरणि हेकरद् पुनस्तद्वत् शेषं स
र्ववत्॥ कतमद् अमृतं अमृतरत् दत्तरत् अमृतमस्य तु अमृतममित्येव एकतण् इति पधो वा
च्यः॥ एकतरम् शेषं एव तत् ह्रस्वानपुंसके प्रातिपदिकस्य अजन्तस्येव श्रीपं ज्ञानवत् स्वर्गो नपुंस
कात् लुक् वारी इकोचि विभक्तौ दगन्तस्य क्लीवस्य नमश्चि विभक्तौ वारिणी वारीणि ॥
ननु मते तस्य स्यात् सिद्धत्वात् सैव स्युद्धिनिमित्तो गुणः॥ हे वारे हे वारि येर्डि नीतिगुणे प्राप्ते वृद्धौ त्वत्

ज्वलन्निवपुण्यभ्यामुपपूर्वविप्रतिषेधेन. वारिणे. वारिणः वारिणोः लुमचिरेतिनुट्. वारिणम्. वारिणि. ह
लादौहरिवत्. ॥ तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुम्बद्गावेत्यस्य ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैवेपभाषितपुंस्कमिगन्तंक्रिबं
पुम्बद्गादाद्यवचि. अमादये. अमादिनेरस्यादि. शेषं वारिवत्. यन्निमित्तमुपादापपुंसि शब्दः प्रवर्तते.
॥ क्रीचि हतिस्तदेवस्यादुक्तपुंस्कंतदुच्यते ॥ १ ॥ पीलुर्वृक्षः फलं पीलुपीलुनेन हि पीलवे ॥ वृक्षे निमित्तं पीलु
त्वं तज्जलं तत्फलं पुनः ॥ २ ॥ तस्मै पीलुने. अत्र न पुम्बत्. प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ अस्मिदधि शक्यं क्षणा
मनदुःखतः ॥ दादावचि ॥ अलोपोनः ॥ अद्भावपवो सर्वनामस्यानं यजादिस्वादिपरे यो न स्या का
रलोपो दध्ना दध्ने. दध्मः ॥ विभाषादिभ्योः ॥ अद्भावपवोः सर्वनामस्यानं यजादिस्वादिपरे यो न स्या
कारस्य लोपो यादिभ्योः ॥ दधि. दधनि. शेषं वारिवत्. एवमस्मि सक्थ्य. सि. सुधि. सुधिनी. सुधिनि.

मसौसु हेसुधे. सुधिनेत्यादि. मधु. मधुनी. मधूनि. हेमधो. हेमधु. एवमन्वाद्यः. सुलु. सुलुनी. सुलूनि. सुलुने
 ॥ २० ॥ त्यादि. धातु. धातुणी. धातूणि. हेधातु. हेधातुः. धातुणाम्. एवंजातकर्ताद्यः. एचइत्यादेशे ॥
 ह्रस्वादेशे कर्तव्ये एचस्यो नद्वेवः स्यात्. प्रद्यु. प्रद्युनी. प्रद्यूनि. प्रद्युनेत्यादि. प्ररि. प्ररिणी. प्ररीणि. प्ररि
 णा. एकेदेशविक्रितमन्यवदिति. प्रएभ्याम्. प्ररिणाम्. सुनु. सुनुनी. सुनूनि. सुनुनेत्यादिः ॥ इत्य
 जन्तान्पुंसकलिङ्गाः ॥ होहः ॥ हस्पटः स्याज्जलिपदाने च ॥ लिट्. लिङ्. लिहो. लिहः. लिहत्सु. लि
 ट्सुदादेशातिर्षः ॥ रुलिपदाने चोपदेशे दादे धातोर्हस्यः ॥ एकाचोवसोभषरुसन्तस्य धोः ॥ धात्वव
 यवस्यैकाचोवसन्तस्य वणे भषसे ध्वे पदाने च इहपदेशिवद्भावेन त्ववपवत्वादभषभावः ॥ धुग. धुक.
 दुहो. दुहः. धुभ्याम्. धुक्. दादुहमुहशुहस्त्रिहाम्. एवाहस्यवाधोरुलिपदाने च भुक. भ्रग. भ्रद. राप्रः

ध्रु० ध्रु०भ्यां० ध्रु०भ्याम्० ध्रु०सु० ध्रु०त्सु० ध्रु०त्सु० एवंमुहः० धात्वादेः० पः० सः० सु० सु० सु० एवंस्त्रिहः॥
 द्रु०भ्याम्० सम्यसारणम्० पणस्यानेप्रसुज्यमानोपद्रक्सम्यसारं संजं स्यात् वाहजह् भस्यवाहसंप्रसारण
 मुद्रस्यात् सम्यसारणाच्च० सम्यसारणादचिपूर्वरूपमेकादेशः॥ हृदि॥ विश्वौहः द्रु०भ्याम्० चतुरनुहोराणु
 दातः॥ सर्वनामस्याने० सावसुहः॥ अस्यनुम्० प्राचु० नद्योरितिस्त्रादादित्यधिकारादवर्णात्परेपः० नुम्०
 अतोविशेषविहितेनापिनुमा० प्राप्त्रनाध्यते० प्रमाचनंनवाध्यते० सुलोपः॥ संयोगात्तस्यलोपः॥ नुम्विधि
 सामर्थ्यावसुभ्यंश्चिदित्यमन्० संयोगात्तस्यलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपोन० प्रनङ्गान् अंसमुहौ० चतुरनुहु
 होः० हे० प्रनङ्गान्० प्रनङ्गौ० प्रनङ्गहः॥ वसुभ्यं सुभ्यं सुनहुहाम्॥ सात्तवम्यन्तस्यसंसादेश्वरः स्यात्पदाः
 न्ते० प्रनहुभ्यां द्रु०भ्याम्० पदानेकिम्० सुस्तम्० ध्यस्तम्० सहेसाङ् सः० साद्रूपस्यसहेः सस्यमूर्द्धमादेशः

[illegible]

प्येमाद्विचान्तरवस्मात् कर्षीचेति दीर्घः॥ आभ्याम्॥ नेदमदसोरकोः॥ अककारयोरिदमदसोर्भिस॥ ऐस्
नस्मात् एभिः॥ अस्मैः॥ अस्मात्॥ अस्म्य॥ अनयोः॥ एषां॥ अस्मिन्॥ एषु॥ द्वितीयादौ स्वेनः॥ इदमदसोर्न्यादेर्
० किञ्चित्कांर्ष्यविधातुमुपातस्य कांर्ष्योन्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेर्॥ यथानेन व्यापकरणमधीतं
नंछन्नेध्यापयेति॥ अनयोः पवित्रं कुलं॥ एनयोः प्रभृत्स्वमिति॥ एनम्॥ एनौ॥ एनाम्॥ एनेन॥ एनयोः॥ एजा०
नञि सम्बुध्यो० नस्य लोपो नञौ स्युहौ च॥ हे एजन॥ परमेव्यो मन॥ जावुतरपदे प्रतिषेधः॥ ब्रह्मणि निष्ठाः
अस्य ह्यनिष्टः॥ एजानौ॥ एजानः॥ एजानम्॥ एजानौ॥ अष्टोपोम० चत्वरम्॥ जजोर्जः॥ एजः॥ नलोपः॥ सुप् रसं
ज्ञातुं विधिसु कृति॥ सुविधौ स्वरविधौ संज्ञविधौ कृतितुं विधौ च नलोपो सिद्धौ नान्वत्र॥ एजाश्चर्त्तुत्पदि॥
इत्यस्यासिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न॥ एजभ्याम्॥ एजभिः॥ एजभ्यः॥ विभाषादि श्रेयोः॥ एजि॥ एजनि॥ पञ्चा०

मन्त्रोक्तं पञ्चानोऽपञ्चानः न संयोगाद्मन्त्रात् वमान्तस्य योगादनोकारस्य लोपो न पञ्चनः पञ्चभ्याम् ब्रह्मणः ॥
 ॥ २२ ॥ ब्रह्मणा इन्द्रमूर्ध्नि मर्मांशौ एषां सावेवोपधापादीर्घः सौच इन्द्रादीनापुनरुपधापादीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ च ब्रह्म
 हे ब्रह्मन् एकाजुत्तरपदे सः एकाजुत्तरपदं पश्यतस्मिन् समासे पूर्वपदस्यानिमितात्परस्य प्रातिपदिकान्त
 नुम्बिकेऽस्य स्य न स्य एतत् स्यात् ब्रह्मणो ब्रह्मणः हे हने र्गणैर्बुद्धौ ॥ अतिगितिप्रत्ययेनेच परे हने
 हस्य कृतं स्यात् कौलुप्तं नास्या निवर्तते हनेः ॥ ३५ ॥ सर्गस्यानिमितात्परस्य हनेर्न स्य एतत् स्यात् प्रहण्या
 त् अतृर्वस्य हनेरपूर्वस्यैव न स्य णो नान्यस्य प्रप्नोति ॥ योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रः
 तिषेधो भवति तीत्यापवाधित्वा कुमति चेति णेपि निवर्तते ब्रह्मण इत्यादि एवं सारङ्गिन् यशस्विन् ॥
 अर्पणम् पूषन् मघवा बहुलम् मघवन् ब्रह्मवात् इत्यन्तादेशः ॥ कर्त्तु उगिद्वं सर्वनामस्योपेतोः ॥ शम्भुः
 चा

आधातोऽङ्गितो नलोपिनो च ते अनुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने. मघकान् उपधादीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तस्य
लोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलमहणात्. मघवन्तः. मघवद्भ्यामित्यादि. तत्त्वाभावे मुहिरजवत्.
मघो नामतद्धिते. अन्तानां भानामेषा मतद्धिते सम्प्रसारणम्. मघोन मघवद्भ्यामित्यादि. एवंश्च न.
यवन्. नसं प्रसारणे सम्प्रसारणम्. सम्प्रसारणे परे पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणे स्यात्. यूनः युवाभ्यामित्या-
दि. अर्वा. हे. अर्वन्. अर्वणस्त्वसावनमः. न नारहित स्या र्वन्तीत्यस्य तत्त्वन्तीदेशे न तु सौ. अर्वन्तो. अर्व-
न्ताः. अर्वन्तः. अर्वभ्यामित्यादि. पयिभ्यः सुक्षमात्. सोपरे. इतोऽसर्वनामस्थाने. पथ्यादेः ध्याभ्यः. पयि-
मयो न्यस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने. पन्या. पन्यानौ. भस्वते लोपः. भसं जस्य पण्यो देष्टे लोपः. पन्यः पयि-
भ्याम्. पयिभ्यः एवं मन्याः क्रुमुक्षाः ॥ ण्यान्ता पट् पात्तान्ता च संख्या पट् संज्ञा स्यात्. पञ्च. पञ्चभिः पञ्चभ्यः

मन्त्रोक्तं नुत् नोपस्थापाः। नान्तस्योपधाभादीर्घोनामि। पञ्चानाम् पञ्चशु। **प्रष्टम्** प्राविभक्तो हलादौ वा स्यात् ॥
॥ २३ ॥ षाम्प्रैस् कृताकारदृष्टनपरयोजशसोरैव स्यात्। प्रष्टम् इति वक्तव्ये कृतात्त्वनिर्देशो जशसोर्विषये।
 आत्वन्तापयति। प्रष्टौ। प्रष्टाभिः। प्रष्टाभ्यः। प्रष्टानां। प्रष्टासु। प्रात्त्वामोवेः पञ्चवत् ॥ **कृत्विगभ्य**
कृत्विगभ्यः कृत्विगभ्यः सुपुजिकृत्विगभ्यः। एभ्यः क्तिन्। प्रष्टे। सुपुपदे। सुपुजिकृत्विगभ्यः। केवलपोः। कुत्वेर्नलोपाभाव
 च निपात्यते। कनाविनौ। कृत्विङ्। प्रत्रधात्वधिकारेति। अभिनमत्ययः कृतसंज्ञः। **वेष्टकस्य** लोपः ॥
 क्तिन्प्रत्ययस्य कः। क्तिन्प्रत्ययोपस्थाक्त्विपन्तेतस्य कवर्गो नादेशः पदान्ते। कृत्विक्। कृत्विग्। कृत्विजौ।
 कृत्विगभ्यामित्यादि। **युजेः** लोपः। सर्वनामस्यानेनुम्। मुलोपः। संयोगान्तस्य लोपः। कुत्वेन न स्य ऊः ॥
 युङ्। युजौ। युजः। युजः। युभ्याम्। प्रसुमासे किम्। **चोक्**। चवर्गस्य कवर्गः स्याज् कृत्विपदान्ते च। सुपुक्।

॥ २३ ॥

१ कर्तरि क्ति १

सुपुग. सुजौ. सुसुभ्याम्. सुसुक्तु. खन. खजौ. खजः. खन्भ्याम्. खन्सु. खन्त्सु. ब्रश्मभ्र. जसजमजपजराज
भ्राजच्छांषः ॥ रुलिपदानेन. जस्तचत्वे. राट्. एङ्. एजौ. राजः. एङ्भ्याम्. एवंविधाट्. देवेट्. विस्वसट्.
परिमट्. परैश्चजैः ॥ षः पदाने. परवुपपदेभ्रजेः. किंदिर्घश्चपदानेषत्वमपि. परित्यज्य सर्वत्रजतीतिपरिब्रा
ट्. परिब्राजौ. इत्यादी. विस्वस्यवसुरणेः. विश्वस्यदिर्घस्याहसोरट्शब्देचपरे. विश्वावसु. एतीतिपदाः
नोपलसृणार्यम्. विश्वाएट्. विश्वाएङ्. विश्वराजौ. विश्वराङ्भ्यामित्यादि. स्त्रोः संयोगाद्योरन्तप. पदाने
रुलिचपरेषः. संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः ॥ भट्. भङ्. रुलांजगृहसि. तिसस्यजः. भजौ. ॥
भङ्भ्यादि। त्यदाद्यत्वंपररूपत्वंच। तदोः सः सावनम्ययोः. स्वदादीनां तकारट्कारयोरनंत्ययोः. सस्या
हो. स्यः. स्यो. त्ये. सः. तो. ते. यः. यो. ये. एषः. एतौ एते. एनं. एनौ एनान्. ऐनेनः. एनयोः. उः प्रथमपारम्.

मकोऽपि सुमदस्मभ्यामपरस्पदेः इत्यस्य प्रथमादौ पयोश्च मादेशः ० त्वा हो सौ ० अनयोर्मपर्वन्तस्य त्वअह एता नोदेशोस्तः
 ॥ २४ ॥ सौ शेषलोपः ॥ प्रात्वपत्वनिमित्तेन रविभक्तौ परतो सुमदस्मदोरन्यस्य लोपः ॥ त्वम ॥ अहम ॥ पुवावौ द्विवचने ॥ हपो
 रुक्तावनयोर्मपर्वन्तस्य पुवावौ स्तोविभक्तौ ॥ प्रथमायाश्चाद्विवचने भाषायाम् ॥ ॥ त्वमावेकवचने ० एकस्योक्ता
 वनयोर्मपर्वन्तस्य त्वमौ स्तोविभक्तौ ॥ द्वितियायाश्च ॥ अनयोऽपि त्वात् ॥ त्वाम ॥ माम् ॥ रसोन ॥ आभ्यां रसोनः स्याद्
 मोपवादः ॥ ॥ प्रादेः परस्य संयोगान्तस्य लोपः ॥ पुत्राम् ॥ प्रस्मान् ॥ पोचि ॥ अनयोर्प्रादेर्ज्ञादौ विभक्तौ ० त्वमा ०
 ममा ॥ सुमदस्मदोरनादेशे ० अनयोऽपि त्वात् प्रादनादेशे हलादौ विभक्तौ ॥ पुवाभ्यां ॥ प्रवाभ्यां ० पुत्राभिः ॥ प्रस्माभिः ॥
 तुभ्यमौ द्विवचि ॥ अनयोर्मपर्वन्तस्य तुभ्यमपौ स्तोडपि ॥ तुभ्यो ॥ मत्स्यम् ॥ भ्यसोभ्यम् ॥ प्राभ्यामपरस्य भ्यसोभ्यस्मात्
 पुत्राभ्यम् ॥ अस्मभ्यम् ॥ एकवचनस्य ॥ आभ्यां ड ॥ सोरत्स्यात् ॥ त्वत् ॥ मत् ॥ पञ्चम्या अत् ॥ आभ्यां भ्यसोत् ॥ पुस्मत् ॥ अस्मत् ॥ रामः

तवममौड.सि. अनमोर्मप्यर्पन्तस्य सुप्रदस्मदभ्यां उ.सोः. तव.मम.सुवयोः. आवयोः. साम.आकं. प्राभ्यां
 साम.आकं.स्य. सु.आकम्. अस्माकम्. त्वयि. मयि. सु.आसु. अस्मासु. सुप्रदस्मदोः. पृथीचतुर्थ्यादितीमारस्ययो
 र्वान्नावौ. पदास्यरपादादौस्मितयोः. पृथारिविधिरिषयोः. पूर्वान्नावौ. बहुवचस्य षट्सौ. उक्तविधयो
 रनयोः. पृथारिवदुवचनान्नयो. षट्सौ स्तः. तेनपावेकवचनस्य. उक्तविधयोरनयोः. पृथीचतुर्थ्येकवचना
 न्नयोस्तेमेएतौ स्तः. स्वामौद्वितीयायाः. उक्तविधयोरनयोर्द्वितीयैकवचनान्नयोस्त्वामाएतौ स्तः. ॥ ॥
 श्रीगस्ताव. तुमीपी. हृदन्तो. तेमेपिगर्मसः. स्वामीतेमेपिसहरिः. पातुवांमपिनौविभुः. ॥ ॥ सुखं
 वानौर्दस्वीशः. पतिर्नामपीनौहरिः. सोव्यापोनः. शिवं वानौदद्यात्सेयोत्रवः. सनः. ॥ ॥ एकवाक्येनियान्तपुष्प
 दस्मदादेशावक्तव्याः. एकतिङ्. वाक्यम्. तेनेहनः. ओदनं पचतवभविष्मति. इह तु स्यादेव. शालीनान्तेओद

मन्त्रस्यमि. एतेवान्तावादेम. प्रादुर्भू

अनन्वादेशे वा वक्तव्याः ॥ अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः धाताते भक्तौ स्तितव भक्तौ स्तोति वा. तस्मै तेन मद्रतेव. न च वाह्य
 ॥ २५ ॥ हैव युक्ते. चादिपञ्चकयोगेनैते आदेशा स्युः ॥ हिस्त्वा माच्चरसु. कयंत्वां मां वानरसेदित्यादि. पश्यार्थे धा. ना सो
 चेत् ॥ अन्वाह्युपज्ञानार्थे धा. तु भिर्योगेनैते आदेशा स्युः ॥ चेत्तसां स्वां समासेते. आलोचने तु. भक्तस्त्वा पश्यति च
 सुपा. सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा. विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तादन्वादेशे प्यादेशा स्युः ॥ भक्तस्त्वमं प्यहन्ते न ह
 रिस्त्वां जायते समाम्. त्वामिति वा. सामन्वितं. सम्बोधने मा प्रथमा तदन्तमा. मन्वितसंज्ञं स्यात्. आसन्वित
 मूर्धमविद्यमानवत्. अनेते वेदवास्या न्याहि. नामवितेः समानाधिकरणे समान्यवचनं. विशेष्यमासन्वितं
 समानाधिकरणे विशेष्ये आसन्विते सरेना विद्यमानवत्. होदपालोनः पाहि. सुपात्. सुपाद्. सुपादौ सु
 पाद्. पाद्. पत्. पाच्छुद्धानं पदं. भन्तद्वयवस्य पाच्छुद्ध्यपदादेशः ॥ सुपदः सुपद्यामित्यादि. ॥ रामः

अनिमत्. अग्निमद्. अग्निमयौ. अग्निमभ्यामित्यादि. कृत्विगादिसूत्रेणाश्वेः सुपुपदेक्षिन. अनिदिमांः
हलउपधायाः कृत्तिदि. हलन्तानामनिदितामज्ञानामुपधा यानस्यलोपस्यात्किंतिङिति. उगिद्वामितिनुम्सं
योगान्तस्यलोपः. लुमोनकारस्यक्विप्रत्ययस्येति कुत्वेन उकारः. प्राङ्. अनुस्वारपरः सवर्गौ. प्राञ्चौ. प्राञ्चः ॥
अचः. लुमनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्यलोपः. चौ. लुप्ताकारनकारेञ्चतौ परे पूर्वस्याणे दीर्घः. प्राचः. प्राभ्याः
मित्यादि. प्रत्यङ्. प्रत्यञ्चौ. प्रतीचः. प्रत्यभ्यामित्यादि. उद्. उद्ञौ. उद्. उद्ञ. उल्ल्यात्परस्य लुमनकारस्य
अञ्चतेर्भस्याः कारस्य ऽर्त्स्यात्. उदीचः. उद्भ्यामित्यादि. सम. समिः ॥ वप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे. सम्पङ्. सम्प
ञ्चौ. समीचः. सम्पभ्यामित्यादि. साहस्यसमि. सध्र. पूर्ववत्. तिरसस्तिर्णलोपे. अलुप्ताकारेञ्चतौ.
वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्णोद्देशः. तिर्यङ्. तिर्यञ्चौ. तिरश्चः. तिरश्चा. तिरश्चर्षभ्यामित्यादि. नाश्वेः पूजायाम्.

म. फौ. म. पूजार्थस्याच्युतेः रूपधामानस्य लोपा स्यात् प्राङ्माधौ नलोपाभावाद् ह्योपो न प्राङ्भास्य प्राङ्
 ॥ २६ ॥ सु. प्राङ्. पु. एवं पूजार्थमस्य द्वा रपः कुङ् कुचौ कुङ् भ्यामित्यादि. पयोमुक्. पयोमुग्. पयोमुचौ. पयोमुचः.
 पयोमुभ्याम्. पयोमुसु. मह पूजायां वर्तमाने एष महद्वहजगच्छत्. वच्च. एते निपात्यन्ते शत्त्वच्चैषां कार्यं
 स्यात्. उगित्यानुम्. संत महतः संयोगस्य सान्न संयोगस्य महतश्च योनकारस्तस्योपधादीर्घः स्यात् स
 स्त्वहो सर्वनाम स्याने. महान्. महानौ. महाना. महतः. हे महन्. महाभ्यामित्यादि. प्रत्यसंतस्य वाधा
 तोः. प्रत्यन्तस्योपधायादीर्घा धातुभिना सन्तस्य वा सस्त्वहो सौ. धीमोन्. धीमनौ. धीमन्तः. हे धीमन्.
 शसादौ महदन्तः भातेर्द्धन्तु. स्येष्टम्. डित्सामर्थाद् भस्यापि ढेलोपः. भवान्. भवन्तौ. भवन्तः. शत्र
 न्तस्य तु भवन्. उभे अभ्यस्तम्. पाठद्वित्वप्रकरणे. ये द्वे विहिते ते उभे समुहिते अभ्यस्तसंज्ञेः जे. नाभ्य रामः

३ = महानि संव उभे वा धित्वा रचनस्यार्थादौ दीर्घः ३ =

स्ताच्छतः॥तुम्भस्यात्.ददद्.ददत्.जसिस्पादयःषट्.षट्धातवोनेजसितिश्चसप्तमएतेभ्यस्त
संज्ञेस्तः.जसत्.जसद्.जसतौ.जसन्तः.एवंजाग्रत्.दरिद्रत्.शासत्.चकासत्.दीधीर्दिसिदेव
नपोः.वेवीङ्.वेतिनातुल्य.एतौछान्दसौ.दिध्यत्.देव्यत्.जसिजाग्रदरिद्राशासदीधीर्देवीङ्.चका
स्तथा॥॥॥अभ्यस्तसंज्ञाविज्ञेयाधातवोमुनिभाषिताः॥॥॥॥॥गुप्.गुब्.गुपौ.गुपः.गुब्यामित्यादि॥३
त्यदादिषुह्रस्वोनालोचनेकञ्च.त्यदादिषूपपदेषुप्रज्ञानार्थादृशेधातोःकभ्यात्.चात्किन्.आसर्वनाम्नः
दृग्दृशवतुषु.तादृग्.तादृक्.तादृशौ.तादृशः.तादृग्याम्.जस्त्वचर्ते.विद्.विङ्.विज्ञौ.विशः.विङ्
भ्याम्.नशेर्वा.नशेः.कवर्गोनादेशेवापदाने.नग्.नक्.नट्.नङ्.नशौ.नशः.नग्याम्.नङ्भ्याम्.
स्यशौनुदकैकिन्.अनुदकेषुपुपपदेषुशेःकिन्.घतस्यग्.घतस्यक्.घतस्यशौ.घतस्यशः.घतस्य

मन्त्रैः। अमितादि० दधर्० दधक्० दधणौ० दधज्० दध्यामित्यादि० दधसु० रत्नमुट्० रत्नमुड्० रत्नमुषौ० रत्न
 ॥ २७ ॥ मुप० रत्नमुड्भ्याम्० रत्नमुट्सक० रत्नमुट्स० पट्० पड्० पडिभिः० पड्भ्यः० पस्वाम्० पट्सक० पट्स० पतु
 प्राचोर्षस्तमित्युदाहृतं तत्रा मादिकमेव० प्रत्ययेनित्यबचनात्० चौरूपधायादीर्घद्वयः० रेफवान्न
 स्य धातो रूपधायाद्कोरीर्घः० पदान्ते० पिपटीः० पिपटिषौ० पिपटिषुः० पिपटीभ्यां० नृम्बिसर्जनीयशः
 व्येषापेपि० एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपित्रणकुभ्याम्परस्यस्य मूर्द्धन्यादेशः० पुत्वेन पूर्वपस्य० पिपटीःषु०
 पिपटीषु० हलिष० रेफवान्नस्य धातो रूपधायाद्कोरीर्घः० स्पाङ्० लि० चिकी० चिकीर्षौ० चिकिर्ष० चिकि
 र्षु० विद्वान्० विद्वांसौ० हेविद्वन्० वसोः सम्प्रसारणम्० वस्वन्नस्य सम्प्रसारणम्० स्पृत्० पिदुपः० वसुक्षंस्ति
 तिहत्वम्० विद्वद्भ्याम्० पुलोमुड्० सर्वनामस्याने० पुमान्० पुमांसौ० पुमांसः० हेपुमन्० पुंसः० पुंस्याम्० राग्रः

पुंसु कुरु सनेत्यनङ् उशना उशनसोः प्रससमुहोवानङ् नलोपश्चवावाच्यः हेउशनः हेउशनः
हेउशनः उशनोभ्याम् प्रनेहा प्रनेहसोः प्रनेहसः हे प्रनेहः वेधाः विधसोः वेधसः हेवेधः वेधो
भ्याम् प्रदसः प्रोसुलोपश्च प्रदसः प्रोसोपरेसु लोपश्च नरोरितिसः प्रसोः प्रोत्वप्रतिषेधः साकच
कस्यवावक्तव्यः सादुत्वं च असकौ असुकः सदाद्यत्वं पररूपत्वञ्च हृदिः प्रदसोसेर्दुहोमः
प्रदसोः सान्तस्यदात् परस्यउदूतोसोदस्यमश्च प्रान्तरतप्पाद्वाच्यस्यउदीर्घश्चकः प्रमूः ज
सः प्रीः एतर्द्धहवचने प्रसोदात्परस्येतर्द्धस्योतेदस्यमोवर्ह्योतौ प्रमीः पूर्ववासिद्धमिति
विभक्तिकांयंप्राक् पश्चादुत्त्वमते प्रमुम् प्रमू प्रमून सुत्वेकतेपिसंज्ञायांनाभावः नसुनेनाभा
वेकर्तमेकतेचमुभावोनासिद्धः प्रमुना प्रमूभ्याम् प्रमीभिः प्रमुष्यैः प्रमीभ्यः प्रमुमात् प्र

मन्त्रोऽसुप्यः सुपोः अमीषां असुप्रिनः प्रमीषुः ॥ इति हस्तमाः सुप्रिः ॥ न होयः लिपदाने च न हि
 ॥ २८ ॥ तिष्ठति यपि विहितनिष्ठोऽकिञ्चनेषु पूर्वसाणे दीर्घः उपानतः उपानद् उपानहै उपानह उपान
 द्भ्याम् उपानत्सु किञ्चनतत्तात्कुलेन घः उद्भिक् उद्भिग् उद्भिहो उद्भिहः उद्भिग्भ्याम् उद्भिन्सु ॥
 दिष्योऽसौ द्यौः दिवो दिवः द्युभ्याम् गोः गिरौ गिर गोभ्याम् गोर्षु एवं पूः जिन्वतु ऐस्त्रिपामिति
 चतस्रः चतस्रभिः चतस्रभ्यः नतिस्रचतस्रः चतस्रणाम् चतस्रषु किमः कः विभक्तौ टाप् का के काः
 सर्वाः वत इत्तमोमः पः सौ इदमोदस्पमः स्यात्सौ इयम् तदाद्यत्वे टाप् दश्चेतिमः इमे इमाः इ
 मा इमे अनाप्यकः अनपा हलि नोपम प्राप्ता प्रस्ये प्राप्यः प्रस्याः प्रनयोः प्रासाम् प्रासु कस्त्रिगा
 दिभ्यः किञ्चिन्प्रत्ययस्य कः स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः स्राभ्यामित्यादिः तदाद्यत्वे टाप् स्यात्स्ये स्यात् ॥ २९ ॥

त्पां.त्पे.त्पाः.तच्छ्रुः.सा.ते.ताः.यच्छ्रुः.पा.पे.पाः.एतच्छ्रुस्.एवा.एते.एताः.चोः.कुः.वाक्.
वाय्.वाचौ.वाचः.वाभ्यामित्यादि.अप्रशब्देनित्यं.बहुवचनान्तः.प्रश्रुर्नोनिदीर्घः.प्रापः.प्रपः.प्र
पोभिः.प्रपस्तकारेभादौप्रत्ययेपरेः.प्रदभिः.प्रद्यः.प्रपाम्.प्रप्सु.कस्त्वितिक्किन्.दिक्.दिग्.दिशो.
दिशः.दिभ्यामिति.सदादिचित्तिदशेः.किञ्चिधानादन्वत्रापिकुत्वंस्यात्.दृक्.दृग्.दृशौ.दृभ्याम्.॥
त्विच्.त्विर्.त्वियौ.त्वियः.त्विर्भ्याम्.ससजुषोरुः.वोरितिदीर्घः.सजुसजुषौ.सजुषः.सजुभ्याम्.आ
शीः.आशिष्ये.आशिष्यौ.आशिष्यः.आशिभ्यामिति.असौ.उत्त्वमत्वे.प्रमू.प्रमूः.प्रमुम्.प्रमुया.
प्रमुभ्याम्.३.प्रमुभिः.प्रमुष्यैः.प्रमूभ्यः.प्रमुष्याः.असुयौ.अपुषाम्.अपुष्याम्.अपुषु.इतिह
लनाः.स्वित्तिङ्गाः.॥समोर्नपुंसवात्.लुक्.वसुश्चस्त्वितिदत्त्वम्.स्वनजत्.स्वनजुद्.स्वनजुहि.॥

मन्त्रैः चतुर्ननुहोसुदानः स्तनज्ञां हि शेषं पुष्पतः वाः वारि वारि वारि वाभ्यो म् वार्षं चत्वारि किं म् के का
 ॥ २८ ॥ निन्दम् इमे इमानि शेषं पुं वत् प्रसादेशेन पुंसके एतद्वत्तुः एतत् नन्द एने एनानि एनेन एनयो
 : ब्रह्म ससुहो न पुंसकानां नलोपो वा वाच्यः हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् ब्रह्माणि ब्रह्माणि पुनः शेषं पुष्पतः ॥
 रे सुपि ग्रहः विभाषादि प्रो ग्रही ग्रहनी ग्रहानि ग्रहन् ग्रहन्ति तस्य सूरुः स्यात्पदाने प्रहोभ्याः
 मिति दृष्टिर्दृष्टिनी दृष्टीनि हे दृष्टिन् हे दृष्टिः सुपथि भस्ते लोपः टिलोपः सुपथीः सुपन्था
 नि कर्क ऊर्जी उर्जि न रजानां संयोगः तत् नद् ते तानि पत् मद् मे यानि एतत् एतद् एते ॥
 एतानि गक्वा शब्दस्य रूपाणी ल्की विर्वा गतिभूतः प्रसम्भवः पूर्व रूपै न वादि क् सतं मन म् संसु सु
 नवषड्भादौ षट्के सुस्त्रीणि जशसोः चत्वारि शेषे दसके रूपाणि निविभावसः गवाक् गवाग् गोग् रागः

कृ. गोकृ. गोचि. गवाञ्चि. गोअन्चि. गोभचि. पुनस्तद्धत्. गोचा. गोभ्याम्. इत्यादि. सकृत्. श
कृद्. शकृति. शकृन्ति. शकृता. शकृभ्यामित्यादि. ददत्. ददत्. ददती. **वानपुंसकस्य**. प्रभ्यस्ता
त्यरेपः॥ शतृखयवस्तदन्तस्य क्लीवस्पनुंश्चासर्वनामस्याने. ददन्ति. ददन्ति. पुः. तुदत्. तुदद्.
आक्षीप्योर्नुमः॥ प्रवर्णातात्यरेपः शतृखयवस्तदन्तस्याङ्. स्पवानुंशीनद्योः. तुदन्ती. तुदन्ति.
तुदन्ति. पुनस्तद्धत्. भात्. भाद्. भान्ति. भान्ति. भान्ति. पुनः. पचत्. पचद्. **शप्शपोर्नुमः**॥
शप्शपोर्नुमः शतृखयवस्तदन्तस्याङ्. स्पवानुंशीनद्योः. पचन्ती. पचन्ती. दीवत्. दीवत्. दीवन्ती.
दीवन्ति. रुत्वंप्रतिपत्तस्यासीदत्वात्सप्तजुसेरिति रुत्वम्भवतिः॥ धनुः. धनुषी. सानेतिदिर्घः. नुम्विस
जनीमेतिवः० धनुंषि. धनुषा. धनुभ्यामित्यादि. एवंचसुहोविण्दयः॥ पयः. पयसी. पयंसि. पयोभ्यामि

न कौलु सादि सुपुं सुपुंसी सुपुमांसि सुपुभ्यांमिह्यादि अहः विभक्तिकार्यं त्वमुत्वे अमू अमूनि जेषं पुम्वत्
 ॥ ३० ॥ ॥ इति हलानां पुंस कृतिस्तु ॥ ॥ स्वरदिनिपातमध्ययम् ॥ ॥ स्वरद्वयोनिपाताभ्यसंज्ञासुः स्वर
 अंत न प्रात न पुन न सुत न उच्चैस् नीचैस् सनैस् कधा कस्युगपत् कृते आरात् एयक् स्वस्
 हिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् जोषम् तूष्णीम् वहिस् प्रवत् समयाः निकषा चया नक्तम्
 नम हेतौ जहो अह्य समित् ब्राह्मणवत् सत्रियवत् साना सनत् सनात् उपधा तिरम् अन्तरा
 अन्तरेण ज्योक् सं शं सहसा बिना स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट् जोषट् वौषत् अम्यत् स्वस्ति
 उपांसु समा विह्वमा दोषा म्पा मिथ्यापरा सुधा मिथस् मिथो प्रायम् सुहुस् पवाहुकम्
 प्रवाहिका अर्षहन् प्रभीक्ष्णम् साकं साह्यं नमस् हिरुक् ॥ धिक् अथ अमू आमू अताम् ॥ रामः

प्रशाम् प्रतान् मा माङ् प्राकृतिगणोपम च वाह् प्रह्णव एव नूनम् शश्वत् सुगपत् भूपत् कु
पत् सुपत् कुवित नेत चेत चण पत्र कचित नहहन् माकिः माकिम् नकिः नकिम् माङ् नञ् पा
वत् तावत् त्वै हे रे न्वै औषट् वौषट् स्वाहा स्वाधा अलं वषट् तुष्ट नयाहि खलुकिल अथ
सुष्टु स्म आदह उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकारश्च अवदन् अहं पुः अस्ति सीरा प्र प्रा ई
ई ऊ ऊ ए ऐ ओ औ प सु शुकम् पशा कथा च णट् प्याट् प्रङ्ग हे हे भो अये च विषु एकपदे स
त् प्रात् चाट् प्राकृतिगणः तद्धित्वा सर्वे विभक्तिः यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितानो
व्ययं स्यात् परिगणनं कर्तव्यम् तसि स्यादयः प्राक्पाशयः शस्त्रमत्तयः प्राक्समासान्तेभ्यः प्रम् ॥
आम् कृतोर्थाः तसि वती ना नाञौ एतदन्त मव्ययं प्रतः इत्यादि कृमेजन्तः कृत्योमान्त ए

मन्त्रौ ७०

॥ ३१ ॥

जलमृतव्ययमस्मरमस्मरमजीवसेऽपिवधेऽक्तानोसुकुसुभएतदन्तमवसंस्यात्कृत्वाऽदेतो
 विस्मयः॥ प्रणीभामश्च॥ प्रधिहरि॥ अव्ययादासुयम॥ अव्ययाहिहितस्यापःसुपश्चलुकस्यात्तत्रशलायाम्
 अव्यविहितविशेषणानेह॥ प्रसुत्रैःसौ॥ अव्ययसंज्ञायांयद्यपितदन्तविधिरस्ति तथापि नागौडे॥ आपः
 महगंव्यर्थम्॥ अव्ययस्याल्लिङ्गत्वात्तथाचश्रुतिः॥ सहशंत्षल्लिङ्गेषुसर्वास्तुविभक्तिषु॥ वचनेषुच
 सर्वेषुफलव्येतितदव्ययम्॥ १॥ वटिभागरिरहोपमवाणोरूपसुर्गयोः॥ आपश्चैवहस्तजानांयथावा
 चानिशादिशा॥ २॥ वगाह॥ अवगाह॥ पिधानं॥ प्रविधानम्॥ ॥ इत्यव्ययानि॥ ॥ ॥
 ॥ ॥ ॥ इतिसुवन्नसमातिमगात्॥ ॥ ॥ श्रीरक्त॥ शुभंमस्त॥ ॥
 ॥ शुभंभूयात्॥ संवत् १८२॥ आवसाअधिकृष्ट॥ १३॥ वधे॥ ॥ रामः